

ถิ่นที่วิวัฒน์จากคลองลัดถึงซอยลัด:

ความเป็นเมืองที่ถูกปรับเปลี่ยน

จากเมืองฐานน้ำสู่เมืองฐานบกของกรุงเทพ

Place Evolution from *Klong Lat* to *Soi Lat*:

Transformative Urbanism

from Water-Based to Land-Based City of Bangkok

สิงหนาท แสงสีหนาท

Singhanat Sangsehanat

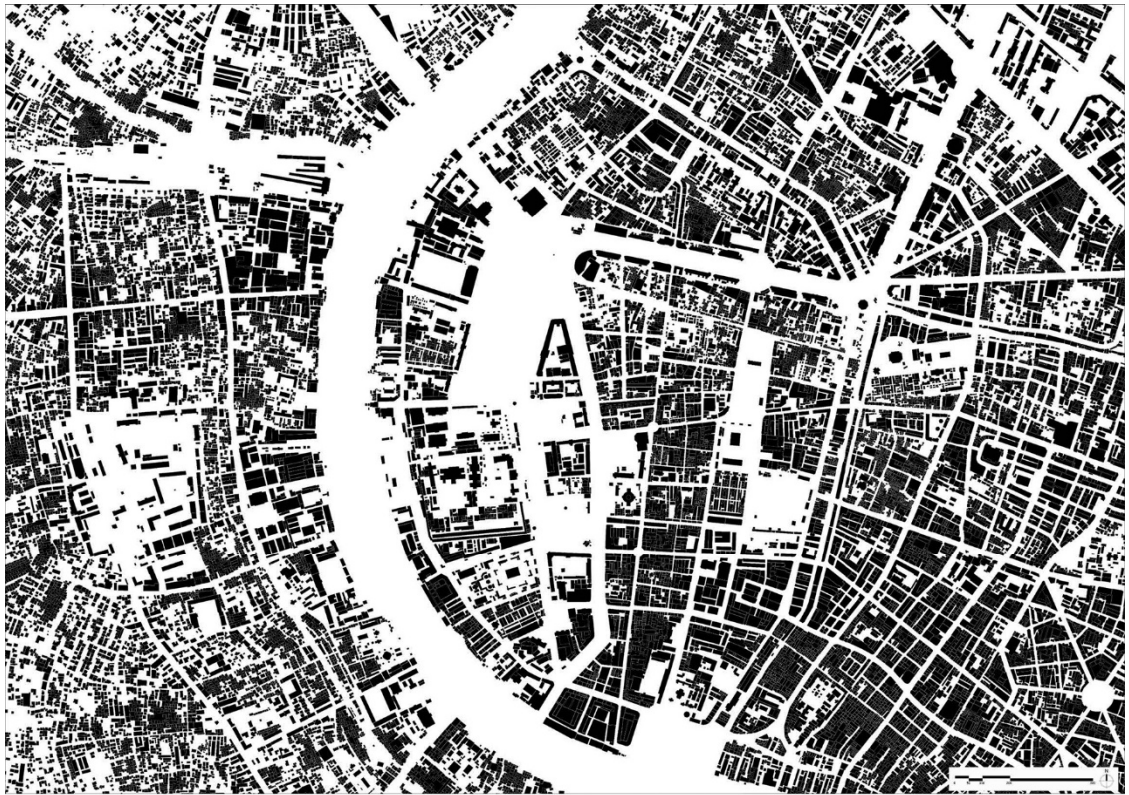
ภาควิชาการออกแบบและวางผังชุมชนเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

กรุงเทพฯ 10200 ประเทศไทย

Department of Urban Design and Planning, Faculty of Architecture, Silpakorn University,
Bangkok, 10200, Thailand

บทคัดย่อ

การตั้งถิ่นฐานเมืองกรุงเทพในภาพกว้างสามารถเข้าใจได้จากประวัติการก่อร่างสร้างเมืองของชนชั้นปกครองและรัฐ แต่ภาพเชิงลึกของความเป็นเมืองนั้นปรากฏอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับพื้นที่ บทความนี้มีวัตถุประสงค์ในการอธิบายถึงความเป็นเมืองซึ่งหมายถึงประสบการณ์ของผู้คนต่อพื้นที่ โดยมีกรอบแนวคิดของการเรียบเรียงข้อมูลประวัติศาสตร์การปรับเปลี่ยนเมืองกรุงเทพจากเมืองฐานน้ำ ซึ่งเริ่มต้นตามแนวคลองลัด คลองขุด มาจนถึงเมืองฐานบกที่เกาะตัวอยู่ตามโครงข่ายถนน ซอย และซอยลัด ประสบการณ์ความเป็นเมืองได้รับการวิเคราะห์ขึ้นจากแบบแผนเชิงพื้นที่ของการตั้งถิ่นฐาน การเดินทาง อาคาร การใช้ประโยชน์ที่ดิน และภูมิทัศน์ ไปพร้อมกับการบ่งชี้

รวมเวียนใหญ่ เขตคลองสาน ปี 2560

ภาพก่อนหน้า: โครงข่ายถนนที่เชื่อมโยงถึงกันในบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์สร้างบล็อกถนนที่ละเอียดต่างจากโครงข่ายถนนในพื้นที่อื่นของเมืองที่ถนนสายหลักวางตัวห่างออกจากกัน ในเชิงพื้นที่ และสร้างบล็อกถนนขนาดใหญ่เป็นซูปเปอร์บล็อก (พ.ศ. 2560)

บน: ภาพ-พื้น (Figure-Ground) แสดงบล็อกถนนในกรุงรัตนโกสินทร์

ล่าง: ภาพ-พื้น (Figure-Ground) แสดงบล็อกถนนในย่านวงเวียนใหญ่

ที่มา: ดัดแปลงจาก สำนักผังเมือง กรุงเทพมหานคร, ระบบภูมิสารสนเทศบนระบบเครือข่าย, เข้าถึงเมื่อ 15 ธันวาคม 2560, เข้าถึงได้จาก <http://3d-cpd.bangkok.go.th/bmaal/bma2d/index.aspx>

มิติแวดล้อมในทางสังคมและวัฒนธรรม การพัฒนา การขยายตัวของชนชั้นและชุมชน

การตั้งถิ่นฐานเมืองกรุงเทพเริ่มต้นจากคลองลัดและซอยลัดคือปัจจุบันผันแปรของความเป็นเมือง ในช่วงระยะเวลา 238 ปีนับจากการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ.2325 ถึงปัจจุบัน กรุงเทพถูกชักจูงขึ้นจากผู้คนและกลุ่มสังคมอันหลากหลาย แรกเริ่มกรุงเทพมีการก่อร่างสร้างเมืองอยู่ตามแนวคลองลัดและการขุดขยายคูคลองล้อมรอบเมือง การตั้งถิ่นฐานที่สัมพันธ์กับสายน้ำนี้เป็นการสืบทอดแบบแผนการสร้างเมืองมาจากกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อกรุงเทพเกิดการเปลี่ยนผ่านไปสู่สังคมการค้า ถิ่นฐานชุมชนค้าขายของหลากหลายชาติพันธุ์ก็เกิดขึ้นบนบก ในเวลาต่อมากำแพงเมืองและป้อมปราการลดบทบาทความสำคัญลงในยุคปฏิรูปสังคมเศรษฐกิจ การสร้างวัง คลองขุด และถนน จึงไม่ได้ถูกจำกัดอยู่ภายในเมืองอีกต่อไป เมืองเกิดการกระจายตัวยิ่งขึ้นบนบกเมื่อสังคมทุนนิยมขยายตัวและชนชั้นกลางได้กลายเป็นมวลชนที่มีอิทธิพลต่อการใช้พื้นที่เมือง ความเป็นเมืองที่หนาแน่นปรากฏอยู่ตามรายทางริมถนน และความเป็นชุมชนปรากฏตัวอยู่ในซอย ซอยกลายเป็นแหล่งอยู่อาศัยที่มีความหลากหลายทางกลุ่มสังคมและลักษณะชุมชน ปัจจุบันพลวัตของความเป็นเมืองทวีมากยิ่งขึ้นเมื่อเมืองรายทางริมถนนเข้าห้อมล้อมชุมชนซอยไว้เป็นอาณาบริเวณขนาดใหญ่ที่เรียกว่าซูปเปอร์บล็อก อุปสรรคของการเดินทางข้ามผ่านบล็อกขนาดใหญ่เหล่านั้นของเมืองส่งผลให้ซอยถูกใช้เป็นเส้นทางลัดให้แก่เมือง การลงทุนและการพัฒนาใหม่ ๆ หลังไหลเข้าสู่ซอยลัดสายต่าง ๆ ซึ่งกลายเป็นแหล่งชุมชนแห่งใหม่ที่มีความผสมผสานอย่างยิ่งในทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม

เมืองเป็นผลผลิตจากความแตกต่างของกลุ่มสังคม ตำแหน่งแห่งหนการครอบครองและปรับเปลี่ยนพื้นที่ เมืองกรุงเทพที่ผสมผสานและมักถูกมองว่าเข้าใจได้ยากนั้นเป็นผลมาจากรูปทรงสัณฐานและแบบแผนการคงอยู่ที่หลากหลาย ได้แก่ การดำรงอยู่ของชุมชนฐานน้ำและฐานบกในเชิงพื้นที่ การกระจายตัวของเมืองในแต่ละยุคสมัยที่ส่งผลต่อการเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องของสัณฐานเมืองใหม่ ๆ และการผลิตซ้ำของความเป็นเมืองโดยการใช้พื้นที่ของคนกลุ่มใหม่ได้เข้าแทนที่แหล่งอยู่อาศัยของคนกลุ่มเดิม โครงสร้างเชิงพื้นที่และมิติแวดล้อมเหล่านี้ส่งผลต่อประสบการณ์เมือง ในขณะที่ความแตกต่างของกลุ่มสังคม ชนชั้น และพื้นที่ก็ปรากฏเป็นรากฐานสำคัญต่อการอ่านความเป็นเมืองกรุงเทพ

คำสำคัญ: เมืองฐานน้ำ, เมืองฐานบก, ฐานเมือง, คลอง, ซอย, ถนน, ซุปเปอร์บล็อก, ประสิทธิภาพ, ความเป็นเมือง, กรุงเทพฯ

Abstract

The illustration of Bangkok settlement could be explored through a history of how ruling classes and governors developed the city, but the specific pattern of how people bond in space is a cornerstone demonstrating urbanism and its dimensions. This paper presents Bangkok's urbanism concerning experiences in spaces, consisting of a review of Bangkok evolution from water-based to land-based city, urban change along *Klong Lat* and *Klong Kud*, shortcut- and manmade-canal, on the one hand, and that along primary roads, *Soi* and *Soi Lat*, local streets and street shortcuts of the city, on the other. Aspects of urbanism were analysed of settlements, movement, building fabric, land utilisation, and townscape; relevant dimensions were also analysed of society, culture, development, classes, and communities.

Klong Lat is the beginning of Bangkok urbanisation, and *Soi Lat* currently takes part to transform the city. Over 238 years, since *Rattanakosin* was established in 1782, the city's weave pattern has been delivered by a diversity of social groups and classes. Ruled by Ayutthaya tradition of urban pattern, the settlement related to water channel was developed in Bangkok where waterways were cut to encompass the city. The aground commercial communities of many ethnic groups, however, were found by a transitional time from traditional to market-driven society. City walls and fortresses less played a role regarding the social and economic reform and the changing pattern of palaces, built canal and roads led the city instead. The rise of capitalism as well as middle-class consolidated and made the city further expand with the morphology of high density built form along

primary roads while several communities were found in *Soi* delivering diverse classes and residential types. Currently, high-dense urbanisation along main roads encloses a large land area of *Soi* communities, shaping the superblock morphology of Bangkok. Configurational limitation of the superblock by itself results both in need of street shortcuts and in the pressure on local streets to carry urban mobility. Nowadays, *Soi Lat* becomes an urban tissue of dynamic places to deal with land development and highly mixed cultural landscape.

The city is a product of diverse social groups, locations, territorial spaces and transformations. Multiple perceptions of Bangkok urbanism is the result of varied morphologies and patterns of how they take place in the city. They are a sustain of water-based and land-based communities in spaces, a dispersion of urban expansion contributing to ongoing emergence of new morphologies, and a reproduction of urbanism regarding morphological replacement that newcomer's land utilisation set over local communities. These spatial patterns and multi-dimensions affect ways in which peoples experience the city, while differences in social classes and spaces are fundamental in defining Bangkok urbanism.

Keywords: Water-based city, Land-based city, Urban morphology, *Klong*, *Soi*, Road, Super block, Experience, Urbanism, Bangkok

บทนำ

วิวัฒนาการของพื้นที่นั้นมีความสำคัญเพราะช่วยให้เกิดความเข้าใจถึงความเป็นมาและแนวโน้มความเปลี่ยนแปลงในอนาคต การรวบรวมข้อมูลของกระบวนการกลายเป็นเมือง รูปทรงเมือง และเหตุปัจจัยแวดล้อมที่เชื่อมโยงจากยุคเริ่มสร้างกรุงจวบจนปัจจุบัน จะเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจในปรากฏการณ์ของความเป็นเมือง

บทความมุ่งชี้ให้เห็นกายภาพเมืองและความเป็นเมืองผ่านมุมมองทางภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์หมายถึงรูปลักษณะของพื้นที่ซึ่งมีกลุ่มคน ชนชั้น และแบบแผนวิถีชีวิตควบคุมอยู่ และประวัติศาสตร์หมายถึงเรื่องราวการสร้างและแปลงเมือง ในที่นี้พยายามเรียบเรียงความเป็นมาของรูปทรงเมืองและความเป็นเมืองจากพลวัตของกลุ่มผู้คนที่อยู่อาศัยและใช้ชีวิตอาศัยเรื่องราวของการสร้างเมืองโดยชนชั้นนำหรือการชี้นำโดยรัฐไว้แต่น้อยตลอดจนลดทอนเรื่องเล่าของการผังเมืองและการออกแบบเมืองจากหน่วยงานหรือผู้ชำนาญการ เพื่อให้มิติของผู้คน การใช้พื้นที่ และการปรับเปลี่ยนเมืองโดยกลุ่มสังคมต่าง ๆ เด่นชัดมากขึ้น อย่างไรก็ตามรายละเอียดของกลุ่มชาติพันธุ์ กลุ่มสังคม บุคคล ตลอดจนวิธีการพัฒนาพื้นที่อาจไม่ได้เรียบเรียงไว้ครบถ้วน รายละเอียดเหล่านั้นขอหยิบยกไว้สำหรับงานเขียนในวาระอื่น เพื่อแสดงให้เห็นภาพรวมและวิวัฒนาการความเป็นเมืองกรุงเทพได้โดยกระชับ

คลองลัดถือเป็นจุดเริ่มต้นของถิ่นฐานความเป็นเมืองกรุงเทพและขอยกคือพลวัตของการแปลงเมืองที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เหตุปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปทรงสัณฐานเมือง ความเป็นมาของผู้คน และการรวมกลุ่มสังคมตลอดจนการใช้และปรับเปลี่ยนพื้นที่ ถูกเรียบเรียงไว้เพื่อทำความเข้าใจในถิ่นฐานของกรุงเทพ

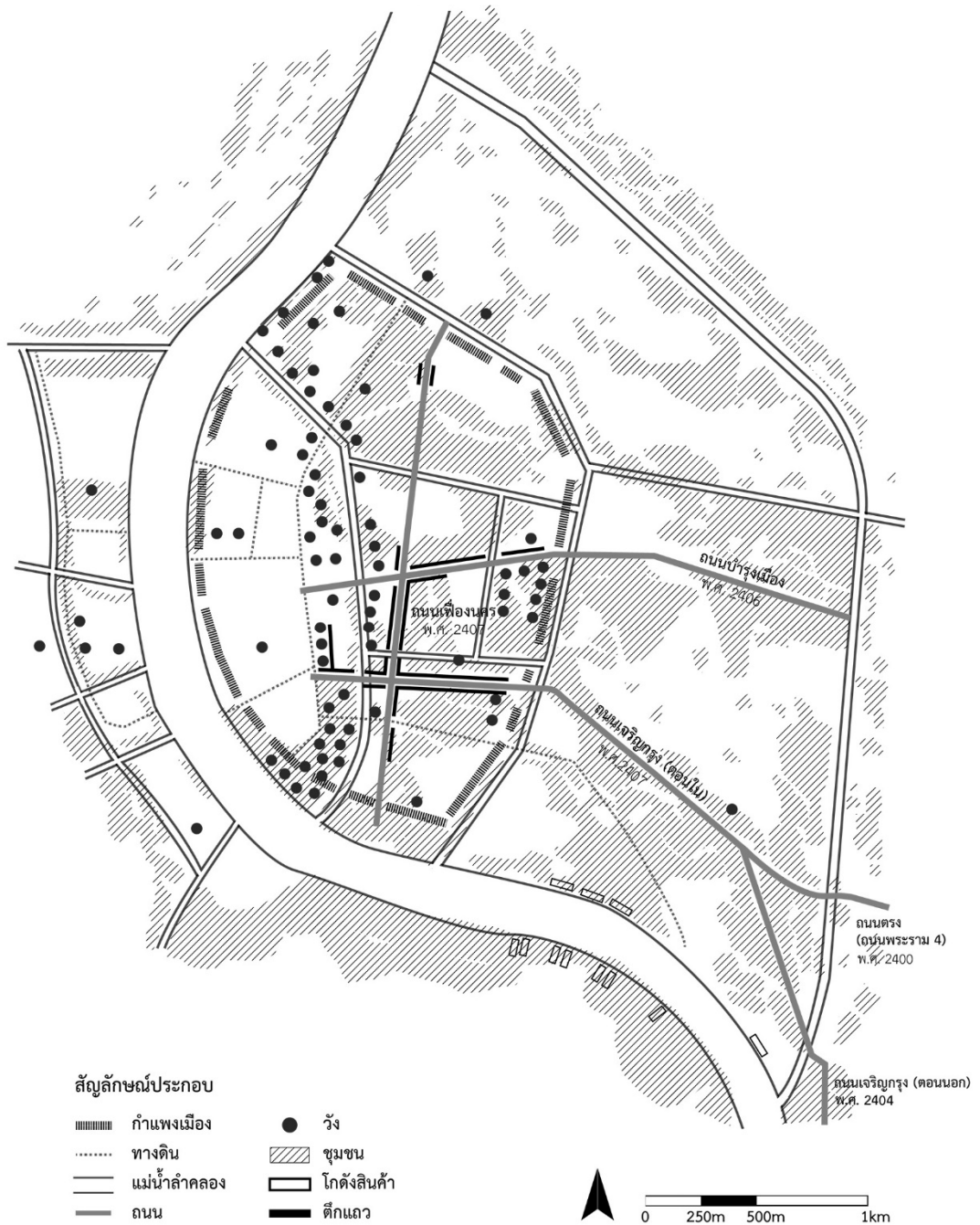
คลองลัด จุดเริ่มต้นเมืองฐานน้ำของกรุงเทพ

จุดเริ่มต้นของการตั้งรกรากทางสังคมและก่อร่างสร้างชุมชนเมืองกรุงเทพอยู่ที่คลองลัด กรุงเทพอยู่บนพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ผืนดินมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่ที่ดินตะกอนและโคลนตมถูกพัดพาจากทิศเหนือสู่ทิศใต้ตามลำน้ำเจ้าพระยา และทับถมเป็นพื้นที่ราบลุ่มจรดปากอ่าวไทย แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นชื่อที่เพิ่งถูกใช้ในยุครสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยไล่เรียงมาจากบริเวณหน้าป้อมเพชรและวัดพนัญเชิงในพระนครศรีอยุธยาจนถึงปากน้ำที่สมุทรปราการ¹ เดิมทีแม่น้ำมีลักษณะไหลอ้อมไปมาyakต่อการเดินเรือจากกรุงศรีอยุธยามาสู่แหลมมลายูทางใต้ คลองลัดหลายช่วงบนแม่น้ำเจ้าพระยาจึงถูกขุดขึ้นในยุครสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) และการขุดคลองลัดบางกอกในสมัยพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) เพื่อลดระยะทางของการเดินเรือจากเมืองหลวงลงมาสู่ปากอ่าว

พื้นที่ตั้งของกรุงเทพแต่เดิมไม่ได้เป็นเอกเช่นทุกวันนี้ แม่น้ำเจ้าพระยาที่มีคลองตัดลัดไปขึ้นเนินขึ้นจนแปรสภาพเป็นคลอง ส่วนคลองลัดตัดใหม่ก็กลายเป็นแม่น้ำขนาดใหญ่ซึ่งปรากฏเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาในปัจจุบัน โดยเหตุนี้พื้นที่กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์เดิมจึงเป็นผืนดินเดียวกันมาก่อน แต่เมื่อคลองลัดถูกตัดและได้กลายเป็นแม่น้ำ ผืนดินจึงถูกแบ่งออกเป็นสองฝั่ง อันเป็นที่ตั้งของกรุงธนบุรีทางฝั่งตะวันตก และกรุงรัตนโกสินทร์ (ตำบลบางกอก เมืองบางกอก หรือที่เรียกว่าพระนคร) อยู่ทางฝั่งตะวันออก

พลวัตทางสังคม การก่อร่างสร้างเมือง และวิวัฒนาการของพื้นที่ล้วนสัมพันธ์กับคลองลัดบางกอกที่แปรเปลี่ยนเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งฝั่งธนบุรีและฝั่งบางกอกมีทำเลที่ตั้งเหมาะสมต่อการค้าขายเป็นอย่างยิ่ง เมื่อแรกเริ่มฝั่งธนบุรีเคยเป็นเมืองหน้าด่านชื่อกรุงธนบุรีศรีมหาสมุทรที่มีความสำคัญนับแต่ครั้งยุคกรุงศรีอยุธยา เพื่อควบคุมตรวจสอบเรือทั้งขาขึ้นขาลงและเก็บภาษีอากร ภูมิศาสตร์การค้านี้ส่งผลต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจของกรุงธนบุรีหลังจากสถาปนาขึ้นใน พ.ศ. 2310 ตลอดจนการขยายตัวทางสังคมและเศรษฐกิจของกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อสถาปนาขึ้นบนพื้นที่ตำบลบางกอกใน พ.ศ. 2325 อย่างไรก็ตามสังคมของกรุงธนบุรีกับกรุงรัตนโกสินทร์มีความแตกต่าง กรุงธนบุรีถูกสร้างขึ้นในช่วงเวลาที่สถานภาพการเมืองและสังคมเพิ่งฟื้นตัวหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยา แต่การย้ายเมืองหลวงมายังฝั่งตำบลบางกอกของกรุงรัตนโกสินทร์อยู่ในช่วงเวลาที่การค้าระหว่างสยามและจีนกำลังรุ่งเรือง

การก่อร่างสร้างเมืองฐานน้ำของกรุงเทพนั้นเป็นความพยายามที่จะผลิตซ้ำของวัฒนธรรมหลวง ซึ่งหมายถึงการรื้อฟื้นและใช้ระบบการปกครองทางสังคม ชนชั้น ประเพณี และการตั้งถิ่นฐานตามแบบปฏิบัติดั้งเดิมจากยุคกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่การปกครองในยุคสมัยพระเจ้าตากสินถูกตัดสินจากกลุ่มชนชั้นนำกว่าผิผื่นไปจากราชประเพณี² รูปแบบเมืองและแบบแผนทางราชประเพณีดั้งเดิมกลับมามีความสัมพันธ์กันอีกครั้งตามแบบอย่างกรุงเก่า โดยมีอาณาบริเวณเมือง พระราชวัง ป้อม และกำแพงเมืองบนเกาะกลางน้ำ คูน้ำชั้นแรกคือแม่น้ำเจ้าพระยาด้านหนึ่งและคลองคูเมืองเดิมฝั่งบางกอกในอีกด้านหนึ่งที่ถูกขุดขึ้นในยุคนี้เชื่อมโยงจากคลองโรงไหมลงมาสู่คลองตลาด คูน้ำชั้นที่สองคือคลองคูเมืองเดิมฝั่งธนบุรีที่ถูกขุดไว้แล้วตั้งแต่ยุคกรุงธนบุรีเชื่อมโยงจากคลองบางกอกน้อยลงมาถึงคลองบางกอกใหญ่ในด้านหนึ่ง และคลองรอบกรุงที่ถูกขุดขึ้นเพิ่มเติมอีกด้านหนึ่งจากคลองบางลำพูลงมาสู่คลองโอ่งอ่างโดยมีกำแพง ประตูเมือง และป้อมปราการเป็นระยะ คูน้ำล้อมรอบเมืองทั้ง 2 ชั้น

รูปทรงสัณฐานเมืองกรุงเทพ
ในสมัยรัชกาลที่ 4

มีประโยชน์เพื่อป้องกันข้าศึก ตลอดจนการคมนาคมและการระบายน้ำให้ไหลผ่านเมืองในช่วงฤดูน้ำหลาก³ (คลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเป็นคูน้ำอีก 1 ชั้นทางฝั่งตะวันออกถูกขุดขึ้นในรัชกาลที่ 4)

ถิ่นฐานชุมชนชาวจีนซึ่งเดิมที่ตั้งรกรากบนตำบลบางกอกถูกโยกย้ายออกไปยังพื้นที่นอกคลองรอบกรุงระหว่างวัดสามปลื้มถึงวัดสำเพ็ง (วัดจักรวรรดิ-ราชาวาสและวัดปทุมคงคา ตามลำดับ) ชาวตะวันตกที่อพยพตามมาตั้งแต่ครั้งเสียกรุงทั้งกรุงสุโขทัย อยุธยา พม่า และราชบุรีได้รับพระราชทานที่ดินให้ตั้งถิ่นฐานไกลออกไปทางใต้ของพระนคร การให้ชาวตะวันตกสร้างชุมชนห่างออกไปทางทิศใต้และห่างออกไปจากชุมชนชาวจีนถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา การผลิตซ้ำของแบบแผนการสร้างเมืองยังรวมถึงตำแหน่งและทิศทางการจัดวางวังหลวงไว้กึ่งกลางของกรุงรัตนโกสินทร์โดยมีวังหน้าอยู่เหนือน้ำ พระราชวังทั้งสองใช้กำแพงวังชั้นนอกด้านริมแม่น้ำเป็นกำแพงเมือง รวมถึงการนำรูปแบบผังอาคาร รูปแบบสถาปัตยกรรม และชื่อของอาคารสถานที่ ปราสาทราชวัง วัด คูคลอง และป้อมปราการจากกรุงเก่ามาใช้⁴

การจัดวางองค์ประกอบเมืองและสถาปัตยกรรมตามรูปแบบดั้งเดิมนี้ยังส่งผลต่อการเกาะกลุ่มของชุมชนรอบวังและเรือนเจ้านาย ระบบสังคมที่รับเอามาจากกรุงศรีอยุธยาคือการแบ่งลำดับชนชั้น ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ ทาส เมื่อเจ้านายแต่ละพระองค์มีขุนนาง ไพร่ ทาสใต้บังคับ และเมื่อที่ทำงานและที่อยู่อาศัยไม่ได้ถูกแยกออกจากกันในยุคสมัยนั้น ภายในเขตที่ดินของเจ้านายพระองค์หนึ่ง ๆ จึงมีที่อยู่อาศัยของขุนนางระดับต่าง ๆ กลุ่มเรือนไพร่เรือนทาส ตลอดจนโรงละครและวัดที่ถูกสร้างหรือบูรณะขึ้นในอาณาบริเวณ ประกอบรวมกันเป็นดังกลุ่มชุมชนใหญ่ย่อยเชื่อมโยงกัน การเพิ่มจำนวนวังเจ้านายจึงเป็นตัวกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวของที่อยู่อาศัยในชนชั้นลำดับรองลงไปพร้อมกัน แบบแผนตั้งถิ่นฐานเช่นนี้ปรากฏให้เห็นจนถึงยุคสมัยรัชกาลที่ 5

“เมือง” มีการตั้งถิ่นฐานริมแม่น้ำ “ชุมชน” มีการตั้งถิ่นฐานริมคลอง ในขณะที่ศูนย์กลางเมืองคือวังหลวงนั้น ความเป็นเมืองประกอบขึ้นจากการกระจุกตัวของท่าเทียบเรือสินค้า ตลาด และชุมชนที่สัมพันธ์กับแม่น้ำเจ้าพระยา ชุมชนอยู่อาศัยของชนชั้นราษฎรกระจายตัวอยู่ตามสองฝั่งคลอง นอกเหนือจากคลองคูเมืองเดิมและคลองรอบกรุงซึ่งมีชุมชนอยู่เรียงรายแล้ว คลองหลอด 2 เส้นถูกขุดขึ้นในแนวตะวันตก-ตะวันออกเชื่อมโยงคลองคูเมืองเดิมและคลองรอบกรุง คลองมหานาคและคลองแสนแสบถูกขุดเชื่อมต่อจากคลองรอบกรุงออกไปพื้นที่นอกเมืองฝั่งตะวันออก เพื่อลำเลียงทหารและอาวุธครั้งสู้รบกับญวน ผู้คนตั้งถิ่นฐานตามลำคลองเหล่านี้โดยตลอดในเขตเมือง

ชุมชนจีนในเมือง ชุมชนชนบทนอกเมือง

แม้จะได้กล่าวไปว่าการก่อสร้างเมืองบางกอกแรกเริ่มนั้นเป็นไปตามแบบแผนจากวัฒนธรรมหลวง แต่วัฒนธรรมราษฎรในยุคนี้ก็มีพลวัตอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและค้าขายของชาติพันธุ์ต่าง ๆ ทั้งที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในช่วงสงครามและที่สมัครใจอพยพตามเสด็จ กลุ่มชุมชนทางฝั่งธนบุรี เช่น ชาวลาวบ้านช่างหล่อ มอญแถบคลองมอญ ฝรั่งโปรตุเกส แถบกุฎีจีน สำหรับชุมชนทางฝั่งพระนคร เช่น มอญแถบสะพานมอญ เขมรคลองโอ่งอ่าง จีนบ้านหม้อ และจีนสำเพ็ง โดยปากพระนครนี้มีตลาดที่สำคัญคือตลาดคลองบางลำภูทางทิศเหนือ โดยมีชุมชนชาวอิสลามอยู่จำนวนมาก ซึ่งต่อมาพัฒนาเป็นตลาดบกขายสินค้าอุปโภคบริโภคต่าง ๆ และตลาดคลองโอ่งอ่างทางทิศใต้ที่เรียกกันว่าปากคลองตลาด ที่ขายสินค้าปลีกและส่งของแขกซีกซ์และจีน โดยเชื่อมโยงการขนส่งสินค้าไปยังย่านสำเพ็งและราชวงศ์ของชาวจีน⁵ ในที่นี้จะขอกกล่าวถึงการอยู่อาศัยและปรับเปลี่ยนเมืองเฉพาะของชาวจีน เนื่องด้วยเป็นกลุ่มราษฎรที่มีการขยายตัวสูงกว่าชาติอื่นในเขตเมือง

นับจากการแผ่ขยายอาณาจักรสยามหลังเสียกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สมัยพระเจ้าตากสินต่อเนื่องถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ส่งผลให้เกิดการขยายตัวทางการค้าระหว่างสยามและจีน การอพยพของชาวจีนเข้าสู่สยามก็ทวีขึ้นมากกว่าชาวต่างชาติอื่น ๆ และมีบทบาททางสังคมและเข้าปรับเปลี่ยนพื้นที่เมืองมากกว่าราษฎรไทยและต่างชาติดั้งเดิม⁶ ชาวจีนเป็นกลไกสำคัญทางเศรษฐกิจทั้งของกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น⁷ แรกเริ่มชาวจีนอพยพเป็นพ่อค้าทางเรือสำเภาที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานชุมชนท่าเรือริมแม่น้ำ ชาวจีนอพยพรุ่นต่อมาเป็นกุลีแบกหามตามท่าเรือหรือบุกเบิกที่ดินตามที่ราบลุ่มปากแม่น้ำและตามลำน้ำแหล่งต่าง ๆ เพื่อผลิตพืชผลส่งขายเมืองหลวง ราษฎรครึ่งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์มีอยู่ราว 1 แสนคน และมีจำนวนราว 3 แสนคนในรัชกาลที่ 3 มากกว่าครึ่งของประชากรเหล่านี้นั้นเป็นชาวจีนมาโดยตลอด⁸ มีชุมชนและร้านค้าสินค้าต่างประเทศเกาะกลุ่มเป็นอาณานิคมเด่นชัดราวปลายรัชกาลที่ 3 โดยมีศูนย์กลางชุมชนและตลาดขนาดใหญ่ของชาวจีนคือตลาดสำเพ็ง ชุมชนก่อสร้างด้วยเรือนแถวสถาปัตยกรรมแบบจีนสูง 1-2 ชั้น แน่นขนัดตลอดแนวถนนที่ใช้อิฐปูเรียงตะแคงหรือทางดินอัดแน่น

ชาวจีนเริ่มปลูกอ้อยและผลิตน้ำตาลจนกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของเมืองในทศวรรษ 2350 สินค้าส่งออกเพิ่มขึ้นหลากหลายชนิดราวทศวรรษ

2360 เช่น ข้าว น้ำตาล ยางพารา พริกไทย เนื้อสัตว์ แร่ดีบุก ชาวจีนตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ทำการค้าเป็นเครือข่ายอยู่ภายในสยามและระหว่างชาวจีนด้วยกันเองในสยามกับจีน ภายหลังข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจหลักของสยาม ตลาดส่งออกข้าวของชาวจีนส่งผลให้เศรษฐกิจของสยามเติบโตไปพร้อมกับการขยายตัวของชุมชนชาวจีนในเมืองบางกอกตลอดจนหัวเมืองต่าง ๆ ในสยาม และยังส่งผลต่อการขยายตัวของถิ่นฐานชุมชนชาวนารอบกรุงรัตนโกสินทร์และแหล่งอื่นในสยามเช่นกัน

นอกเหนือจากวัฒนธรรมหลวงของการสร้างเมืองฐานน้ำและวัฒนธรรมชาวจีนของการค้าขายและก่อร่างสร้างชุมชนบนบกแล้ว วัฒนธรรมชนบทเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อการใช้และปรับเปลี่ยนพื้นที่รอบเมือง นับตั้งแต่การผลิตและส่งออกข้าวกลายเป็นตัวแปรสำคัญทางเศรษฐกิจ ต่างชาติอพยพและผู้คนชาวไทยจึงบุกเบิกที่ดินริมคลองหลายแห่งเพื่อตั้งถิ่นฐานและทำไร่ในเขตชานเมืองและที่ห่างไกล การตั้งถิ่นฐานชุมชนริมคลองขยายตัวรอบเมืองเป็นอาณาบริเวณกว้างขวางนับตั้งแต่ทศวรรษ 2400 เมื่อมีการขุดคลองเพิ่มขึ้นจากกรุงรัตนโกสินทร์ไปยังพื้นที่นอกเมืองเพื่อการเดินเรือส่งสินค้าและเพื่อการบุกเบิกเข้าถึงผืนดินใหม่ให้แก่สมาชิกและเครือญาติพระราชวงศ์ที่เพิ่มจำนวนขึ้นได้เข้าจับจอง และเมื่อประกอบกับการเลิกทาสในปลายทศวรรษ 2410 แล้วผู้คนชาวไทยเข้าตั้งรกรากริมคลองสายต่าง ๆ เพิ่มขึ้น วัฒนธรรมชนบทไทยถูกผลิตซ้ำด้วยการตั้งถิ่นฐานชุมชนริมคลองแม้ว่าเป็นการสร้างชุมชนใหม่ การผลิตซ้ำของแบบแผนการจัดสรรที่ดินภายในชุมชน รูปแบบของเรือนยกพื้น เรียงรายริมน้ำโดยมีนาข้าวถัดเข้าไปบนผืนดิน และวิถีการผลิตเพียงเพื่อยังชีพ ก่อนการขายข้าวส่วนเกินหรือข้าวเก่าให้แก่ผู้อื่น⁹ พื้นที่นอกเมืองทั้งฝั่งธนบุรีและฝั่งบางกอกซึ่งมีชุมชนประปราย รกร้าง เป็นป่าในตอนต้นนั้นกลายเป็นเรือสวนไร่ นา และถิ่นฐานชุมชนชนบทกระจายตัวอยู่ตลอดลำคลองทุกสาย ดังที่ได้กล่าวถึงต่อไป

ถนนแบบตะวันตก จุดเริ่มต้นเมืองฐานบกของกรุงเทพ

การค้าของเมืองบางกอกเติบโตต่อเนื่องในเวลาต่อมา แต่ชนต่างชาติที่มีอิทธิพลแทนที่ชาวจีนคือชาวตะวันตก การค้าในช่วงที่ผ่านมาของสยามผูกโยงอยู่กับจีนแต่นับจากการลงนามในสนธิสัญญาบาร์ริง พ.ศ. 2398 การค้าและการเมืองของสยามได้ผูกโยงกับตะวันตก ผลจากสนธิสัญญาคือการยกเลิกการผูกขาด

การค้าของรัฐ สยามส่งออกไม้สัก ดีบุก ข้าวไปยังยุโรป และส่งออกข้าวจำนวนมากไปยังประเทศไต้หวันในอาณานิคมในเอเชียตะวันออก แต่ด้วยอัตราภาษีขาเข้าที่กำหนดไว้เพียงร้อยละ 3 ส่งผลให้สินค้าที่ผลิตจากระบบอุตสาหกรรมจากชาติตะวันตกนำเข้ามาในราคาถูก เช่น ผ้าทอ เสื้อผ้า และสินค้าฟุ่มเฟือย ชาวตะวันตกจากประเทศต่าง ๆ ได้เข้ามาทำการค้า ตั้งรกราก และก่อสร้างแปลงเมืองที่ถูกสร้างด้วยเทคนิคการก่อสร้างแบบตะวันตก

ภูมิทัศน์เมืองแบบตะวันตกเกิดขึ้นตามแนวถนนที่สร้างขึ้นใหม่หลายสายในกรุงเทพฯ ชาวตะวันตกที่เข้าตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและค้าขายได้ร่วมเข้าซื้อร้องขอให้ก่อสร้างถนนเพื่อตั้งถิ่นฐานทำการค้าและซื้อที่ดินตากอากาศเฉกเช่นที่เคยปฏิบัติในบ้านเมืองตน ถนนเจริญกรุงที่ชาวตะวันตกเรียก New Road ถูกสร้างขึ้นใน พ.ศ. 2404 จากคลองรอบกรุงไปสุดที่ถนนตรงส่วนหนึ่ง ถนนอีกส่วนตัดแยกจากวัดสามจีน (วัดไตรมิตร) ยาวลงมาทางทิศใต้ และปลายถนนถูกสร้างจนสุดแม่น้ำซึ่งส่วนท้ายนี้เรียกว่าถนนตก ถนนเจริญกรุงตอนบนกลายเป็นถนนสายหลักของย่านชาวจีนซึ่งตั้งถิ่นฐานมาก่อน ถนนเจริญกรุงตอนล่าง (ตลอดจนถนนสี่พระยา สุรวงษ์ สีลม สาทร) เป็นย่านชาวตะวันตก เช่น โปรตุเกส อังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศส อิตาลี เยอรมัน เบลเยียม ฮอลันดา โดยมีบ้านพักทูต ภัตตาคาร ห้างร้าน และบ้านเรือนหนาแน่น นอกจากนั้น ถนนในเขตเมืองหลายสายก็ถูกปรับปรุงหรือตัดขึ้นใหม่ ถนนบำรุงเมืองและถนนเพื่อถนนกรก่อสร้างแล้วเสร็จในรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2406 และถูกขยายให้กว้างขึ้นในรัชกาลที่ 5 ตึกแถวสองชั้นตามแบบอย่างสถาปัตยกรรมในสิงคโปร์ ถูกก่อสร้างขึ้นริมถนนทั้งสามสาย¹⁰ การปรับปรุงหรือสร้างสะพานข้ามคลองหลายแห่งยังช่วยให้การใช้พื้นที่เมืองหนาแน่นขึ้นริมถนน ทั้งการอยู่อาศัยของเจ้านาย ขุนนาง ชุมชนราษฎร ตลอดจนการสร้างอาคารสถานที่ราชการ โรงพยาบาล โรงเรียนริมถนน

การปฏิรูประบบบริหารประเทศส่งผลให้เมืองกรุงเทพฯเปลี่ยนแปลง ภูมิทัศน์ไปอย่างมาก เมื่อพม่าและมลายูตกอยู่ใต้อาณานิคมของอังกฤษ และอินโดจีนซึ่งหมายถึงกัมพูชา ลาว เวียดนามนั้นตกอยู่ใต้อาณานิคมของฝรั่งเศส แรงกดดันจากลัทธิล่าอาณานิคมจึงทวีความรุนแรงขึ้นในรัชกาลที่ 5 การปฏิรูปสังคมเศรษฐกิจได้เข้มข้นขึ้นในสยาม ทั้งการสร้างรัฐชาติที่เข้มแข็งและการพัฒนาเมืองกรุงเทพฯไปสู่ความศิวิไลซ์เพื่อต้านทานแรงกดดันดังกล่าว ภูมิทัศน์เมืองแบบตะวันตกและการตัดถนนแบบตะวันตกกลายเป็นหนึ่งในเครื่องมือแสดงถึงความเจริญ

กรุงรัตนโกสินทร์ถูกยกขึ้นเป็นมณฑลกรุงเทพพระมหานคร การเปลี่ยนแปลงรูปแบบบริหารจากแบบจตุสดมภ์ที่มีกรมเวียง-วัง-คลัง-นา มาสู่การเพิ่มกรมและการปรับจากกรมเป็นกระทรวง ซึ่งส่งผลให้เกิดสถานที่ราชการเพิ่มขึ้น สถานที่ทำงานของกระทรวง ทบวง กรมที่แยกออกมาจากวังและเรือนขุนนาง ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวังเป็นอาคารราชการ เช่น กระทรวงกลาโหม แทนที่วังถนนหลักเมือง กระทรวงมหาดไทยแทนที่วังถนนเฟื่องนคร กระทรวงการต่างประเทศแทนที่พระราชวังสราญรมย์ รวมถึงการสร้างอาคารราชการบนพื้นที่ใหม่ เช่น กระทรวงพาณิชย์ การประปานครหลวง สถานีตำรวจนครบาล ที่ว่าการกรมเจ้าท่า เป็นต้น¹¹ รัชสมัยนี้ยังตรงกับยุคปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป อิทธิพลจากเทคโนโลยีสมัยใหม่ของการสื่อสาร การเดินทาง และการก่อสร้างล้วนส่งผลให้เมืองกรุงเทพเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม รถมรางเทียมด้วยม้า 8 ตัววิ่งรับส่งจากหน้าศาลหลักเมืองไปถึงถนนตกและใช้ไฟฟ้าเดินรถแทนในภายหลัง โรงเรียนทหารตั้งอยู่ถนนราชดำเนินนอก โรงเรียนชายและโรงเรียนหญิงก่อตั้งขึ้นใกล้คลองตลาด สถานที่สำคัญของรัฐในยุคนี้ถูกสร้างขึ้นโดยไม่ผูกสัมพันธ์กับแม่น้ำลำคลองอีกต่อไป แต่หันหน้าเข้าหาถนนและมีรูปแบบสถาปัตยกรรมยุโรปยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ

วังกับการขยายตัวนอกกำแพงเมือง

วัฒนธรรมตะวันตกส่งผลให้รูปแบบและตำแหน่งที่ตั้งของวังเปลี่ยนแปลงไป และค่านิยมการอยู่อาศัยนอกเมืองก็กระจายตัวออกไปตามวังเหล่านั้น เมื่อการเดินทางสัญจรทางบกถูกใช้แทนที่ทางน้ำ และกำแพงเมืองและป้อมปราการไม่มีความสำคัญอีกต่อไป พระราชวัง วังเจ้านาย และถิ่นที่อยู่ของขุนนางและราชกรูได้ขยายตัวบนบกในทิศทางต่าง ๆ

พระราชวังปทุมวันถูกสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 4 ทางปากตะวันตกนอกของเมืองใกล้วัดปทุมวนารามบนที่นาหลวงที่เรียกว่าทุ่งบางกะปิ พระราชวังดุสิตถูกสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 5 ทางทิศเหนือของกรุงรัตนโกสินทร์ และถนนราชดำเนินนอก-กลาง-ในถูกตัดขึ้นด้วยรูปแบบถนน Boulevard ประกอบด้วยสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กประดับด้วยเหล็กหล่อลวดลายงดงามตามแบบยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ เพื่อเชื่อมโยงการเดินทางจากพระราชวังแห่งใหม่นี้มาสู่วังหลวง¹² โครงข่ายถนนรอบพระราชวังดุสิตถูกสร้างขึ้นเพื่อรองรับการจัดตั้งสถานที่ราชการฝ่ายทหารและพลเรือน ตลอดจนที่พักอาศัยของข้าราชการ

แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475
แสดงการตั้งถิ่นฐานชุมชน
เมืองโดยมีวัง ที่นา และ
ชุมชนริมคลองปรากฏเคียง
คู่กัน (ตำหนักวินเซอร์อยู่
ทางด้านซ้ายและพระราชวัง
สระปทุมอยู่ทางด้านขวาใน
แผนที่) ปัจจุบันคือย่าน
สยามสแควร์

ที่มา: รวบรวมข้อมูลแผนที่
แสดงการใช้ประโยชน์อาคาร
พ.ศ. 2475 จากสำนักผัง
เมือง กรุงเทพมหานคร
และจัดเรียงต่อแผนที่เพื่อให้
ครอบคลุมบริเวณพื้นที่ที่
ต้องการแสดงผลโดยผู้เขียน

ตำหนักวินเซอร์ถูกสร้างขึ้นในรัชกาลเดียวกันบนพื้นที่ฝั่งตะวันออกของเมือง¹³
และพระตำหนักจิตรลดารโหฐานถูกสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 6 วังเหล่านี้เป็น
ตัวอย่างที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ชานเมืองนอกแนวคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งส่งผลให้
ข้าราชการจำนวนมากตามเสด็จไปอยู่อาศัย ทั้งการได้รับพระราชทานที่ดิน
หรือหาซื้อแลกเปลี่ยนด้วยตนเอง การสร้างวังและที่พักอาศัยใหม่ ๆ ของ
ชนชั้นสูงในปากเหนื่อและตะวันออกของเมืองนี้ส่งผลให้บริเวณดังกล่าวเป็น
ถิ่นที่อยู่อาศัยสภาพแวดล้อมดี และเป็นที่ยินยอมของข้าราชการและผู้มีฐานะ
การเป็นแหล่งอยู่อาศัยชั้นดีในบริเวณเหล่านั้นของเมือง เช่น ย่านสามเสน
สามย่าน เพลินจิต สุขุมวิท ยังตกทอดมาเป็นค่านิยมอยู่ในปัจจุบัน

นอกเหนือจากการสร้างวังนอกเขตกำแพงเมืองพร้อมกับการขยายตัว
ของแหล่งอยู่อาศัยชั้นดีด้วยรูปแบบบ้านเดี่ยวของผู้มีฐานะแล้ว ตึกแถวก็เป็น
ภูมิทัศน์เมืองที่มีการขยายตัวและมีพัฒนาการต่อเนื่องตามแนวถนน แม้ว่าย่าน
ชุมชนดั้งเดิมในเมืองยังคงอยู่ เช่น ย่านศูนย์กลางการค้าของชาวจีนที่สำคัญ
ย่านชุมชนงานหัตถกรรมในบ้านบาตร บ้านดินสอ แต่ก็ขยายตัวกว้างขวางขึ้น

ทางบก การแบ่งแปลงที่ดินขนาดเล็กหน้าแคบติดถนนเพื่อสร้างตึกแถวการค้า และอยู่อาศัยตามแบบตะวันตกสูง 2-3 ชั้นถูกสร้างขึ้นจำนวนมากริมถนน ทั้งการสร้างตึกแถวรายทาง ตึกแถวล้อมรอบวังและสถานที่ราชการ และตึกแถว เต็มทั้งบล็อกถนน

แน่นอน ศักดิ์ศรี และคณะ¹⁴ สรุปลักษณะประกอบสำคัญของภูมิทัศน์ เมืองในช่วงรัชกาลที่ 6 ไว้ที่น่าสนใจ โดยกล่าวไว้ว่า กรุงเทพมหานครได้ ขยายตัวไปกว้างไกลถึงเขตกำแพงเมืองและคูเมืองรอบนอก ทิศเหนือขยายไป ไกลถึงวังพญาไท ทิศใต้ขยายไปถึงเขตพระนคร ทิศตะวันออกขยายไปถึง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยเหตุนี้กำแพงเมืองกลายเป็นสิ่งกีดขวางความ เจริญของเมือง กำแพงเมืองจึงถูกรื้อถอนออกเป็นจำนวนมาก การคมนาคม ทางบกเป็นทางสายหลักแทนที่การคมนาคมทางน้ำ อาคารบ้านเรือนเปลี่ยน ทางเข้าจากทางน้ำมาสู่ทางบก ห้องแถวจากที่มีเพื่อพักอาศัยเปลี่ยนการใช้ ประโยชน์มาเป็นการค้าขายควบคู่การอยู่อาศัย บ้านใหญ่เริ่มหมดไปโดยมี ห้องแถวเกิดขึ้นทดแทน

คลองขุด ถนน อิทธิพลต่อการกระจายตัวของเมือง

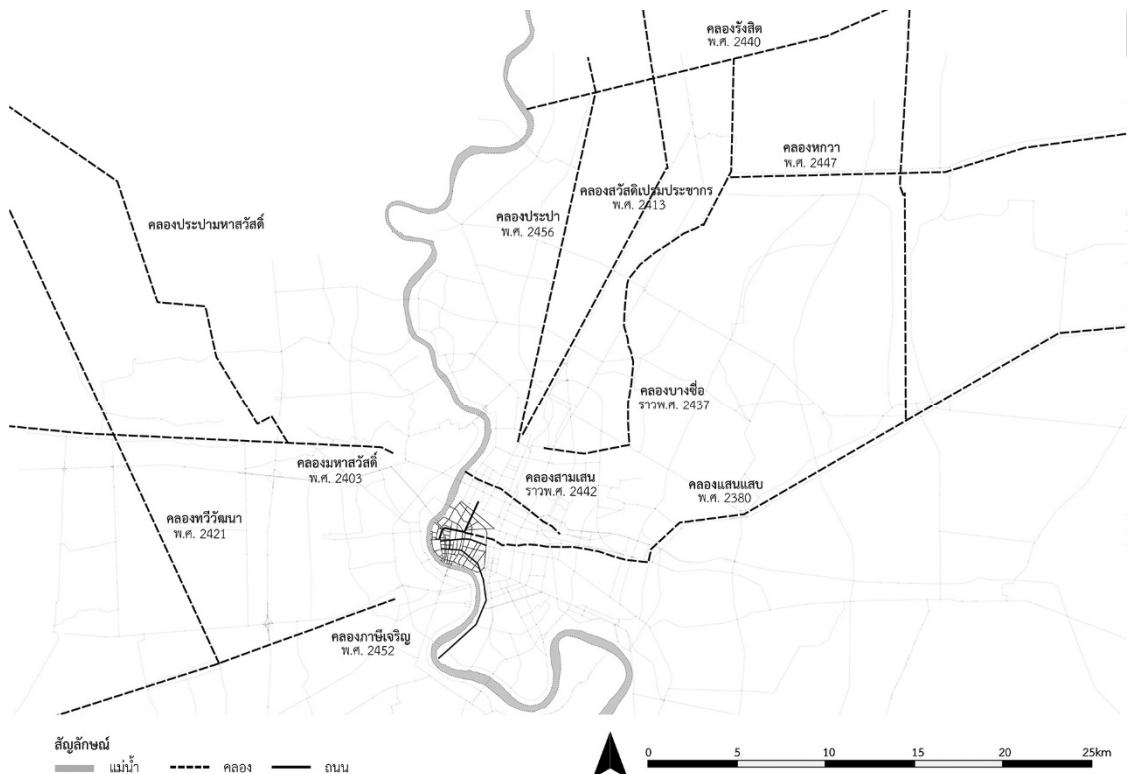
การกระจายตัวของเมือง (Urban sprawl) ซึ่งหมายถึงการขยายตัวอย่างเบาบาง ไม่กระชับนอกเขตเมืองเกิดขึ้นสามวาระในกรุงเทพ หนึ่งในอิทธิพลจากการ สร้างวังนอกเขตกำแพงเมืองตามที่ได้กล่าวผ่านมาแล้ว สองคือการกระจายตัว ของเมืองตามอิทธิพลจากการขุดคลอง และสามคือการกระจายตัวของเมือง ตามอิทธิพลจากการตัดถนน

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 จำนวนประชากรและถิ่นฐานชุมชนเมืองมีอาณา บริเวณกว้างขวางกว่าแต่ก่อนเป็นเท่าตัว การสัญจรหลักยังคงมีขึ้นบนแม่น้ำ ลำคลอง และคลองหลายสายถูกขุดขึ้นเพื่อเปิดการเข้าถึงถิ่นอยู่อาศัยใหม่และ การสร้างวัง คลองขุดมีสัณฐานแตกต่างจากคลองธรรมชาติอย่างเด่นชัด เนื่องด้วยเป็นคลองแนวตรงและยาวที่ถูกขุดขึ้นเพื่อเชื่อมโยงการเดินทางไป ยังพื้นที่ชานเมืองและหัวเมืองห่างไกลในทิศทางต่าง ๆ เช่น คลองมหาสวัสดิ์ และคลองทวีวัฒนาขุดเชื่อมไปยังคลองเจดีย์บูชาที่นครปฐม คลองถนนตรงขุด เชื่อมโยงจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมไปจรดคลองพระโขนงตามคำร้องขอจาก ชาวตะวันตกที่แจ้งว่าจะไปตั้งถิ่นฐานร้านค้าในแถบพระโขนงถึงบางนา หลังขุด คลองแล้วเสร็จชาวตะวันตกเกิดเปลี่ยนใจไม่โยกย้ายไปยังบริเวณดังกล่าวโดย

อ้างว่าห่างไกลเกินไป แต่คลองตรงที่ขุดเอาดินชั้นถมเป็นถนนก็ได้กระตุ้นให้เมืองกระจายตัวมาทางตะวันออกเพิ่มมากขึ้น

ชุมชนชนบทและพื้นที่เกษตรกรรมแผ่ขยายกว้างไกลรอบเมืองในรัชกาลที่ 5 แม้การสัญจรทางถนนได้เริ่มแทนที่การสัญจรทางแม่น้ำลำคลองแล้ว การขุดคลองก็ยังดำเนินต่อไปเพื่อขยายพื้นที่เกษตรกรรมของเมือง และเป็นที่ดินให้แก่เจ้านายและขุนนางได้จับจอง เช่น คลองสวัสดิเปรมประชากรที่ขุดเชื่อมโยงจากคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นไปยังคลองสามเสน คลองบางซื่อไปทางดอนเมือง และคลองรังสิตทางทิศเหนือของเมือง คลองขุดสายต่าง ๆ ส่งผลให้ชุมชนราษฎรเกาะตัวเรียงรายตลอดริมคลอง และผืนนาข้าวน้อยใหญ่ปรากฏอยู่รอบเมือง อย่างไรก็ตามที่ดินเหล่านี้เป็นที่ดินซึ่งเจ้านายและขุนนางปล่อยให้ราษฎรเช่า หลังการขุดคลองแล้วเสร็จแรงงานอาจได้รับพระราชทานให้ตั้งรกรากตามริมคลอง หรืออาจมีชุมชนตั้งถิ่นฐานมาก่อนหน้าการขุดลอกขยายคูคลองและได้ครองกรรมสิทธิ์ที่ดินต่อเนื่องมา เช่น ตามแนวคลองแสนแสบ และคลองรังสิต แต่ที่ดินโดยส่วนใหญ่เฉพาะอย่างยิ่งผืนดินกว้างขวางที่ราษฎรทำนานั้นเป็นของชนชั้นเจ้านายและขุนนางระดับต่าง ๆ โดยการให้เช่าที่นา

แนวคลองขุดของเมือง
กรุงเทพที่ปรากฏในสมัย
รัชกาลที่ 6

เป็นรายได้หลักของชนชั้นนำเหล่านั้น แปลงที่ดินพระราชทานนอกแนวคลอง ผดุงกรุงเกษมในยุครัตนโกสินทร์ตอนกลางจึงมีขนาดใหญ่กว่าในรัชกาลก่อน ๆ ในรัชกาลที่ 6 แปลงที่ดินพระราชทานให้แก่เจ้านายและขุนนางมีขนาดตั้งแต่ 3 ไร่ไปถึง 28 ไร่ในเขตเมือง¹⁵ แต่เจ้านายและขุนนางต่างก็มีที่ดินในครอบครองมากกว่านั้นเป็น 100 เท่าตัวในพื้นที่ชนบทนอกเมือง

การกระจายตัวของเมืองกรุงเทพฯครั้งที่สามเป็นผลจากการตัดถนน ถนนกลายเป็นตัวนำของการพัฒนานับตั้งแต่ยุคสมัยรัชกาลที่ 6 แต่เดิมถนนในรัชกาลที่ 4 ถูกตัดขึ้นแค่เพียงให้ภูมิทัศน์เมืองเป็นไปตามแบบอย่างตะวันตก ถนนในรัชกาลที่ 5 ถูกตัดขึ้นเพื่อเปิดการเข้าถึงวังและพื้นที่ตั้งถิ่นฐานใหม่ของเมือง แต่ในรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมานั้นถนนกลายเป็นตัวนำของการตั้งถิ่นฐาน เมือง คลองไม่ถูกขุดเพิ่มขึ้นอีกและคลองที่มีอยู่เดิมก็ถูกใช้เพื่อเดินทางสัญจร น้อยลงเสียจนรัฐละเลยการดูแลรักษาหรือซ่อมแซม การรुकล้าคลองเพื่ออยู่อาศัยโดยเรือนแพก่อให้เกิดปัญหาจนกระทั่งมีการประกาศห้ามจอดแพในคลองสายสำคัญ คลองบางสายที่ตื้นเขินและสกปรกในย่านเมืองเก่าได้รับการแก้ไขโดยการถมคลองเป็นถนน เมืองฐานน้ำของกรุงเทพฯที่เคยมีโครงข่ายคลองจึงขาดตอนไปหลายแห่ง โดยมีถนนปรากฏขึ้นแทนที่ และสำหรับพื้นที่เมืองซึ่งถัดออกไปจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมนั้นคลองลดบทบาทความสำคัญลงเช่นกัน ถิ่นฐานอยู่อาศัยใหม่ ๆ ต่างเกิดขึ้นตามแนวถนนที่ตัดผ่านจากในเมืองไปสู่ชนบท

การกระจายตัวของเมืองตามแนวถนนสัมพันธ์กับการขยายตัวของสังคมทุนนิยม ในยุคสมัยปฏิรูปสังคมเศรษฐกิจนั้นการขับเคลื่อนของทุนอยู่ภายใต้การควบคุมโดยชนชั้นปกครองและรัฐ¹⁶ แต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2457-2461) เมื่อแรงกดดันจากการล่าอาณานิคมได้เสื่อมถอย เศรษฐกิจของเมืองกรุงเทพฯขยายตัวจากการผลิตและทุนที่สะสมโดยเอกชน “การพัฒนา” กลายเป็นวาทกรรมการขับเคลื่อนประเทศ และสังคมทุนนิยมก่อตัวขึ้นทั้งในเมืองและชนบท ชาวยังคงเป็นปัจจัยเร่งต่อการขยายตัวของเมือง การขยายตัวของตลาดค้าข้าวและการสะสมทุนส่งผลให้ธุรกิจเอกชนหลายสาขาเติบโตขึ้น เช่น ขนส่ง การเงิน ประกันภัย และภายหลังเมื่อเมืองมีประชากรหนาแน่นและมีระดับรายได้เพิ่มขึ้น ตลาดสินค้าและการบริการอื่นก็เติบโตตามมา เช่น เครื่องอุปโภคบริโภค เฟอร์นิเจอร์ รถยนต์ สิ่งพิมพ์ การพัฒนาที่ดิน ห้างสรรพสินค้า ไปจนถึงอาบอบนวด สิ่งเหล่านี้ล้วนส่งผลต่อการขยายตัวของเมืองตามแนวถนน

เมืองกระจายตัวไปทุกทิศทางตามแนวถนน แรกเริ่มพระนครภายในเขตแนวกำแพงเมืองมีขนาด 4.14 ตารางกิโลเมตร ขยายเป็น 8.88 ตารางกิโลเมตรเมื่อมีการขุดคลองผดุงกรุงเกษม (พ.ศ. 2394-2395) กรุงเทพมหานครในครั้งนั้นยังมีจำนวนประชากรราว 4 แสนคน แต่หลังจากที่เมืองเริ่มขยายตัวไปตามถนน กรุงเทพมหานครมีอาณาบริเวณ 13 ตารางกิโลเมตรด้วยจำนวนประชากรราว 5 แสนคนใน พ.ศ. 2443 และขยายตัวเป็น 43 ตารางกิโลเมตรด้วยจำนวนประชากรราว 650,000 คนใน พ.ศ. 2475 ประชากรเพิ่มขึ้นอัตราร้อยละ 6 ต่อปีราวทศวรรษ 2470 อาณาบริเวณของกรุงเทพฯ ขยายขึ้นไปถึง 124 ตารางกิโลเมตรด้วยจำนวนประชากรกว่า 2 ล้านคนใน พ.ศ. 2503¹⁷ พื้นที่ชนบทเคยประกอบไปด้วยวัง บ้านเรือนข้าราชการ ชุมชนริมคลอง สวนผักทางทิศเหนือและที่นาทั้งทางทิศเหนือและตะวันออกของเมือง แต่เมื่อถนนได้ตัดพาดผ่านพื้นที่ก็แปรเปลี่ยนเป็นแหล่งอยู่อาศัยแห่งใหม่ของเมือง หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ความต้องการที่อยู่อาศัยจำนวนมากเป็นปัจจัยเร่งให้เมืองขยายตัวออกไปมากขึ้น อย่างไรก็ตามถิ่นฐานอยู่อาศัยใหม่บนพื้นที่ชนบทซึ่งได้แปรเปลี่ยนเป็นย่านชานเมืองนี้ไม่ได้ก่อตัวขึ้นแทนที่ชุมชนเดิม ในทางกลับกันความเป็นชุมชนอยู่อาศัยที่เกิดขึ้นใหม่อย่านชานเมืองปรากฏอยู่ริมถนน โดยมีตำแหน่งเชิงสัญญาณที่คู่ขนานไปกับแนวคลองขุดอันเป็นที่ตั้งของชุมชนชนบทริมคลอง

เมืองปรับเปลี่ยนอยู่ริมถนน ชุมชนปรับเปลี่ยนอยู่ในซอย (ปากซอย กลางซอย ท้ายซอย)

การตั้งถิ่นฐานของย่านเมืองใหม่ซ้อนทับไว้ด้วยสังคมหลากหลายมิติที่ซึ่งภูมิทัศน์ต่างยุคสมัยมาบรรจบกัน ชุมชนชนบทเกาะตัวเรียงรายตลอดสองฝั่งคลองขุด ในขณะที่ชนชั้นนามิที่ดินแปลงใหญ่ปล่อยให้ชุมชนเช่าทำนา แบบแผนการถือครองที่ดินและการใช้ที่ดินเช่นนี้ในปริมณฑลกรุงเทพมหานครมีความชัดเจน (แตกต่างกับพื้นที่ชนบทห่างไกลซึ่งราษฎรบุกเบิกที่ดินทำกินด้วยตนเอง แต่ภายหลังชนชั้นนำหรือคหบดีผู้มีฐานะได้แสดงสิทธิ์บนที่ดินและที่นาของชุมชนจนก่อให้เกิดข้อพิพาทภายหลัง) และเมื่อการลงทุนในที่ดินให้ผลกำไรสูงกว่าการปล่อยเป็นที่นาให้เช่า การสร้างตึกแถวริมถนนและการจัดสรรแบ่งแปลงที่ดินในซอยเพื่อปลูกบ้านเดี่ยวจึงกลายเป็นรูปแบบการลงทุนพัฒนาที่ดินรอบเมือง ภูมิทัศน์ชนบทได้แปรเปลี่ยนเป็นพื้นที่ลงทุนด้านอสังหาริมทรัพย์ ในขณะที่การเพาะปลูกทำนาก็ยุติลงไปพร้อมกัน ซอยซึ่งเป็นเส้นทางเข้าถึงแปลงที่ดินจัดสรร

จากถนนและยาวตลอดจรดลำคลอง ส่วนใหญ่แล้วก็ถูกตัดขึ้นตามร่องรอยคันดินหรือคันน่านั่นเอง

มิติทับซ้อนของย่านเมืองใหม่ไม่ใช่เพียงวัฒนธรรมแต่ยังรวมถึงภูมิทัศน์ความเป็นเมือง สังคมชนบทเกาะตัวตลอดสองฝั่งคลองและสังคมทุนนิยมก็เรียงรายอยู่บนบกด้วยรูปแบบเมืองริมถนนและชุมชนอยู่ในซอย ถิ่นฐานชุมชนสองลักษณะนี้มีความแตกต่างกัน ชุมชนดั้งเดิมริมคลองก่อตัวขึ้นจากที่ชาวบ้านเคยร่วมสร้างชุมชนและทำการเพาะปลูกสัมพันธ์กับสายน้ำ มีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติและความเป็นพวกพ้อง แปลงที่ดินเพื่อสร้างบ้านเรือนมีลักษณะหน้าแคบทางด้านติดคลองและยาวลึกเข้าไปบนบก การหันด้านแคบเข้าคลองก็เพื่อแบ่งปันโอกาสเข้าถึงน้ำ ตลอดจนมีช่องทางการผันน้ำเข้าพื้นที่เพาะปลูกอย่างเท่าเทียม แต่สำหรับชุมชนริมถนนและชุมชนซอยเป็นผลผลิตจากสังคมทุนนิยม นักลงทุนทำการพัฒนาที่ดินและปล่อยขายหรือให้เช่าแก่ผู้ซื้อผู้เช่าเพื่อทำการค้าและ/หรืออยู่อาศัย ผู้อยู่อาศัยเหล่านี้มาจากภูมิสำเนาแตกต่างกัน ส่วนใหญ่ไม่ได้สัมพันธ์ทางเครือญาติ การแบ่งแปลงที่ดินสัมพันธ์กับแนวถนนและซอย ขนาดและความเท่าเทียมของแปลงที่ดินไม่ได้สำคัญไปกว่าความสามารถในการจ่ายของผู้คน

ความเป็นเมืองริมถนนในย่านเมืองใหม่มีความแตกต่างจากในย่านเมืองเก่าเนื่องด้วยมีความผสมผสานของกลุ่มชาติพันธุ์ วิถีการค้า และการอยู่อาศัย ชุมชนริมถนนส่วนใหญ่ในย่านเมืองเก่านี้รัฐเป็นผู้ลงทุนก่อสร้างตึกให้เช่าทดแทนอาคารบ้านเรือนเดิม โดยมีผู้คนกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันอยู่อาศัยและมีกิจกรรมทางสังคมและการค้าเชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกัน เช่น ชุมชนบางลำพู บ้านบาตร บ้านหม้อ หรือถนนดินสอ แต่ชุมชนริมถนนในย่านเมืองใหม่ซึ่งหมายถึงพื้นที่เมืองนอกแนวคลองผดุงกรุงเกษมขยายตัวทางทิศเหนือไปถึงสามเสน ดุสิต พญาไท บางซื่อ และทางทิศตะวันออกขยายไปถึงเพชรบุรี เฟลิจิต สุขุมวิท สีลม สาธร เป็นการลงทุนจากภาคเอกชน อาคารพาณิชย์และตึกแถวถูกพัฒนาขึ้นเพื่อปล่อยเช่าหรือขายให้แก่พ่อค้านักธุรกิจ ซึ่งส่วนใหญ่มาจากต่างที่และประกอบการพาณิชย์แตกต่างกัน

ซอยเป็นแหล่งอยู่อาศัยที่สำคัญในยุคทุนนิยม แหล่งอยู่อาศัยแทบทั้งหมดในเขตชานเมืองกรุงเทพฯอยู่ในซอย (เขตเมืองชั้นกลางของกรุงเทพฯปัจจุบัน) ซอยถูกตัดขึ้นเชื่อมโยงการเข้าถึงจากถนนมาสู่พื้นที่ดินภายในและยาวจรดชุมชนริมคลอง ทางเท้าโยงโยภายในชุมชนเดิมที่เรือนอยู่อาศัยปลูกชิดติดกันนั้นเรียกว่าตรอก และที่เล็กกว่านั้นเรียกว่าซอก คำพูดติดปากว่า “ตรอก

หน้าตรงข้าม: ซอยปรากฏอยู่ภายในโครงข่ายถนนสายหลักของเมือง

บน: โครงข่ายถนนและคลองของกรุงเทพ พ.ศ. 2561

ล่าง: โครงข่ายซอย พ.ศ. 2561

ที่มา: ดัดแปลงจาก Cgtrader, Bangkok road network and 3D model, เข้าถึงเมื่อ 20 เมษายน 2561, เข้าถึงได้จาก www.cgtrader.com

ชอก ชอย” จึงเป็นผลมาจากการปะติดปะต่อของเส้นทางสัญจรที่แตกต่างกัน ออกไปตามวัฏจักรการพัฒนา แต่ก็เป็นโครงข่ายเชื่อมโยงกลุ่มชุมชนต่าง ๆ ไป พร้อมกัน ชอยถูกสร้างขึ้นควบคู่กับถนนเพื่อเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของผู้คนที่มี ความแตกต่างในความเป็นมา วิถีชีวิต ตลอดจนสถานะทางสังคมเศรษฐกิจ คำเรียกที่ผู้คนใช้กันทั่วไปว่า “ปากชอย กลางชอย ท้ายชอย” แสดงถึงการรับรู้ ต่อพื้นที่ทางสังคมของชอย ปากชอยเป็นที่ตั้งของตึกแถวและอาคารพาณิชย์ ของพ่อค้าและนักธุรกิจ กลางชอยเป็นบ้านเดี่ยวบ้านแถวของผู้อยู่อาศัยใหม่ และท้ายชอยเป็นชุมชนริมคลองที่ตั้งรกรากเมื่อครั้งยังเป็นชาวไร่ชาวนา ผู้คนหลากหลายกลุ่มสังคมเรียงตัวอยู่ร่วมกันในชอย แม้ว่าแยกตัวออกจากกัน ในมิติของความเป็นชุมชน¹⁸ ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเหล่านี้พบเห็นได้ทั่วไปในชอย ต่าง ๆ ของกรุงเทพ

การใช้พื้นที่ทางสังคมในชอยยังมีพลวัตไปด้วยแรงงานอพยพจาก ชนบทที่เข้าสู่เมือง การเติบโตของกรุงเทพอยู่บนฐานการเกษตรที่ก้าวข้าม จากการผลิตในชนบทไปสู่การค้ากับตลาดโลก เมืองสัมพันธ์กับชนบทโดยการ นำข้าวจากชุมชนชาวนาซึ่งขยายตัวรายรอบเมืองและที่ทางไกลเข้ามาทำการ ส่งออก แต่เมื่อเกิดวิกฤตสังคมชาวนาในชนบทนั้น แรงกดดันจากการอพยพ และความต้องการใช้พื้นที่ในเมืองก็เพิ่มมากขึ้น นับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับแรก (พ.ศ. 2504-2509) ซึ่งสนับสนุนการระดมและใช้ทรัพยากรเศรษฐกิจ อย่างสูงสุดเพื่อขยายการผลิต รัฐเข้าแทรกแซงวิธีการผลิตข้าวของชาวนาโดย สนับสนุนให้ใช้เทคโนโลยีเพื่อเร่งผลผลิต ชาวนาละทิ้งภูมิปัญญาและวัฒนธรรม การทำนาแบบดั้งเดิม การปลูกข้าวเพื่อยังชีพและขายข้าวส่วนเกินแปรเปลี่ยน เป็นการปลูกข้าวให้ได้จำนวนมากที่สุดเพื่อป้อนเข้าสู่ตลาด ในขณะที่ชาวชนบท ไม่ได้มีงานหัตถกรรมเป็นเครื่องมือสร้างรายได้รองของตนอีกต่อไป นับตั้งแต่ สนธิสัญญาบาร์ริงที่สินค้าอุปโภคบริโภคทันสมัยและราคาต่ำถูกนำเข้ามาจาก ต่างประเทศ ทดแทนการซื้อหาและใช้หัตถกรรมพื้นบ้านไทย เมื่อเกิดความ ผันผวนของราคาข้าว ชาวนาจึงขาดรายได้และต้องอพยพเข้าสู่เมือง¹⁹

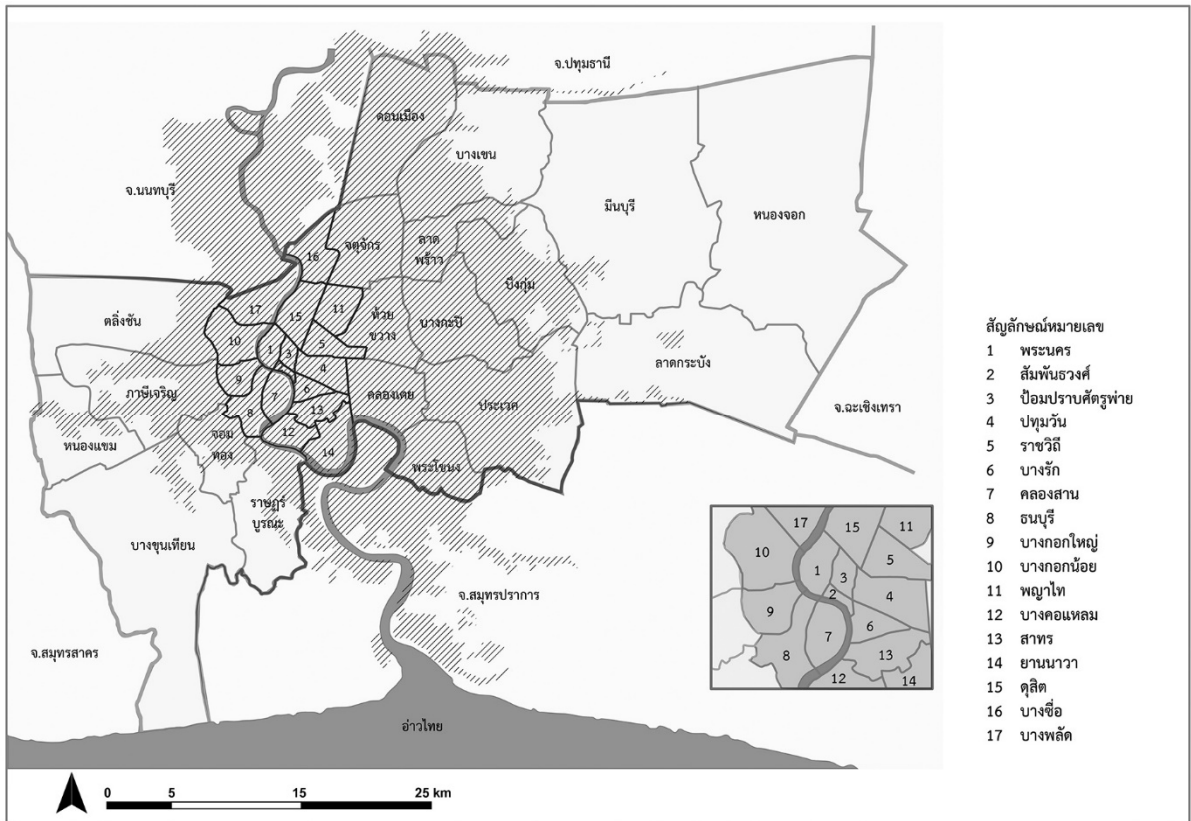
สังคมทุนนิยมของเมืองกรุงเทพเติบโตขึ้นพร้อมตลาดค้าข้าว และ สังคมทุนนิยมนั้นก็เกิดความซับซ้อนเมื่อตลาดค้าข้าวผันผวน ราคาข้าววิกฤติ ตกต่ำในทศวรรษ 2460 แต่เศรษฐกิจ การค้า และอุตสาหกรรมการผลิตสาขา อื่น ๆ ในกรุงเทพยังคงขยายตัวต่อเนื่อง และแรงงานจำนวนมากยังเป็นที่ ต้องการ ซึ่งได้กระตุ้นให้ชาวชนบทอพยพเข้าสู่เมือง แรงงานเหล่านี้ต้องหา ห้องเช่าราคาถูกอยู่อาศัย ในขณะที่ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในชุมชนแออัด ชุมชน

แออัดขยายตัวเพิ่มขึ้นจนกระทั่งสำนักงานเคหะ (การเคหะแห่งชาติในปัจจุบัน) ถูกจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2485 เพื่อเข้าแก้ไขปัญหา โดยมีภารกิจแรกคือการจัดการกับชุมชนแออัดนางเลิ้ง²⁰ ชุมชนแออัดในกรุงเทพมหานครมีจำนวน 420 ชุมชน ใน พ.ศ. 2521 ขยายตัวเป็น 1,020 ชุมชนใน พ.ศ. 2527²¹ ชุมชนแออัดก่อตัวขึ้นในหลายลักษณะ ทั้งการเช่าที่ดินจากเอกชนหรือวัด หรือบุกรุกที่ดินที่เจ้าของยังไม่ได้เข้าใช้ทำประโยชน์ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในซอย ซอยในเมืองกรุงเทพ จึงไม่ใช่เพียงภาพสะท้อนของการก่อร่างสร้างเมืองจากสังคมนิยม แต่รวมถึงสังคมชาวนายอพยพที่จำเป็นต้องอยู่อาศัยในชุมชนแออัดและแทรกตัวอยู่ร่วมกับกลุ่มสังคมอื่นในซอยเดียวกัน

เมืองโตเดี่ยว มหานครบนบกที่ตอบสนองแรงงานอพยพและชนชั้นกลาง

เมืองกรุงเทพเปลี่ยนแปลงไปมากจากยุคเริ่มสร้างกรุงจนถึงยุคทุนนิยม พลวัตทางสังคม วิถีคิด และแบบแผนการใช้พื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงล้วนส่งผลให้ภูมิทัศน์และความเป็นชุมชนแปรเปลี่ยน เมื่อการเคลื่อนย้ายของประชากรชนบทเข้าสู่เมืองเติบโตสูงขึ้น กรุงเทพกลายเป็นเมืองโตเดี่ยวซึ่งมีขนาดประชากรแตกต่างจากเมืองลำดับรองลงไปอย่างมาก

ประชากรในกรุงเทพมีจำนวนกว่า 2 ล้านคนใน พ.ศ. 2503 และเพิ่มขึ้นเป็น 4.69 ล้านคนใน พ.ศ. 2523 จำนวนประชากรของกรุงเทพมากกว่าเชียงใหม่ 21 เท่าใน พ.ศ. 2480 และ 51 เท่าใน พ.ศ. 2523²² ราวทศวรรษ 2520 ประชากรมากกว่าครึ่งของทั้งประเทศอยู่ในกรุงเทพ การส่งเสริมอุตสาหกรรมส่งออกเติบโตอย่างมากในไทย และกิจกรรมการค้าและการผลิตต่างรวมศูนย์อยู่ในกรุงเทพและปริมณฑล แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2519-2524) ได้ตั้งคำถามถึงการลดช่องว่างทางสังคมเศรษฐกิจระหว่างกรุงเทพและเมืองอื่น และนำเสนอแนวทางชะลอการขยายตัวของกรุงเทพ อย่างไรก็ตามแรงงานชนบทยังคงอพยพเข้าสู่เมือง ปลายทศวรรษ 2520 ถึงต้น 2530 มีคนชนบทอพยพเข้าสู่เมืองมากถึง 5 ล้านคน ในปัจจุบันการตั้งถิ่นฐานเมืองกรุงเทพและปริมณฑลโดยรอบถูกเรียกว่า Bangkok Metropolitan Area หรือ Greater Bangkok ซึ่งความเป็นเมืองขยายไปถึงนนทบุรี ปทุมธานี สมุทรปราการ สมุทรสาคร และนครปฐม

ขอบเขตการตั้งถิ่นฐานเมือง
กรุงเทพ พ.ศ. 2536

ที่มา: ดัดแปลงจาก Askaw,
Marc, *Interpreting
Bangkok* (Bangkok:
Chulalongkorn
University Printing
House, 1994), 62

การศึกษา รสนิยม และการอพยพมีอิทธิพลต่อการเพิ่มขึ้นของชนชั้น
กลางในเมือง ชนชั้นกลางได้ขยายตัวมากขึ้นและการเปลี่ยนแปลงเมืองก็เกิดขึ้น
อย่างซับซ้อนเพื่อรองรับความหลากหลายของกลุ่มสังคม ในขณะที่การทำงาน
ในธุรกิจภาคเอกชนให้ค่าตอบแทนดีกว่าการเป็นลูกจ้างรัฐ คนทำงานสำนักงาน
(White-collar worker) มีจำนวนเพิ่มขึ้นพร้อมกับคนชนบทจำนวนมากที่เข้า
มาเป็นแรงงานนอกภาคเกษตรและพนักงานบริการ (Blue and pink-collar
workers) ลูกหลานชาวชนบทและชาวเมืองในต่างจังหวัดเข้าเรียนและส่วนใหญ่
ทำงานต่อในกรุงเทพ ชนชั้นกลางระดับบนอาจพบเห็นได้ในกลุ่มคนทำงาน
สำนักงานหรือเจ้าของธุรกิจรายย่อย และชนชั้นกลางระดับล่างอาจพบเห็นได้
ในกลุ่มคนทำงานบริการและแรงงานชนบทในเมือง²³

ชนชั้นกลางกวิวัฒน์ (Gentrification)²⁴ หมายถึงกระบวนการเปลี่ยน
แปลงสภาพแวดล้อมเมืองเนื่องด้วยอิทธิพลของชนชั้นกลาง การเปลี่ยนแปลง
เมืองเพื่อตอบสนองของชนชั้นกลางเริ่มปรากฏครั้งแรกราวทศวรรษ 2530 คือการ
พัฒนาตึกแถว บ้านเดี่ยวชานเมือง และคอนโดมิเนียม²⁵ (ชนชั้นกลางกวิวัฒน์

อีกครั้งหนึ่งเป็นปรากฏการณ์ในปัจจุบันซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป) แม้ว่าตึกแถวริมถนนในยุคสมัยนี้มีขอบเขตความเป็นย่านและอัตลักษณ์เลียนรางกว่าชุมชนตึกแถวในเมืองเก่า แต่ตึกแถวริมถนนก็รองรับความต้องการประกอบธุรกิจและอยู่อาศัยของคนกลุ่มใหม่ บ้านเดี่ยวชานเมืองเป็นมาตรฐานการอยู่อาศัยของชนชั้นกลางในยุคทุนนิยมที่เป็นผลผลิตจากอุตสาหกรรมการก่อสร้างสมัยใหม่ตั้งแต่ทศวรรษ 2510 ท้ายสุดคือที่อยู่อาศัยในรูปแบบอาคารสูงซึ่งตอบสนองต่อการลงทุนบนที่ดินราคาแพงในเมือง ตอบสนองความต้องการอยู่อาศัยในเขตเมือง และตอบสนองรสนิยมการอยู่อาศัยและพักผ่อนอย่างเบ็ดเสร็จภายในพื้นที่เดียวของคนรุ่นใหม่

อย่างไรก็ดีการปรับเปลี่ยนเมืองเพื่อตอบสนองชนชั้นกลางในช่วงเวลานี้ไม่ได้มีกระบวนการแทนที่คนกลุ่มเก่าทั้งหมด²⁶ แต่มีลักษณะกระจายตัวและแทรกตัวอยู่ในสัณฐานเมืองจากยุคก่อน คอนโดมิเนียมชั้นดีปรากฏขึ้นร่วมกับกลุ่มตึกแถวริมถนนบริเวณปากซอยเพื่อรองรับผู้มีฐานะ อาคารที่มีราคาขายต่อห้องรองลงมากระจายตัวอยู่ข้างในซอยเพื่อรองรับชนชั้นกลางระดับบน ในขณะที่ซอยส่วนใหญ่ในเขตชั้นกลางของเมืองก็มีข้อจำกัดของเขตทางที่มักต่ำกว่า 10 เมตร ซึ่งไม่สามารถก่อสร้างอาคารขนาดใหญ่พิเศษได้ตามพระราชบัญญัติควบคุมอาคาร พ.ศ. 2522 การพัฒนาคอนโดมิเนียมในซอยจึงปรากฏอย่างกระจุกกระจายโดยไม่ได้เข้าแทนที่ชุมชนเดิมทั้งหมด แต่อยู่ร่วมกับบ้านเดี่ยวจำนวนมากกลางซอย อพาร์ทเมนต์ให้เช่าราคาถูกรองรับชนชั้นกลางระดับล่างปรากฏขึ้นประปรายในชุมชนแออัดเคียงคู่กับชุมชนดั้งเดิมริมคลอง เมืองที่ถูกปรับเปลี่ยนให้ตอบสนองชนชั้นกลางในยุคแรกนี้จึงเป็นกระบวนการที่กลุ่มชนชั้นกลางระดับบนและล่างแทรกตัวเคียงข้างถิ่นฐานชุมชนเดิมอื่น ๆ

ซูเปอร์บล็อก รูปทรงเมืองที่มองไม่เห็น

การตั้งถิ่นฐานยุคใหม่ของกรุงเทพฯมักถูกเปรียบเทียบกับเมืองตะวันตก เช่น Los Angeles of Asia เนื่องด้วยรูปทรงภูมิทัศน์เมืองถูกพัฒนาแบบเส้นตรงตามยาวถนน หรือแม้แต่ Las Vegas Strip ด้วยภูมิทัศน์จากการพัฒนาอาคารและวิถีชีวิตย่านราตรีที่เกาะตัวหนาแน่นริมถนนรัชดาภิเษก²⁷ แต่ภาพสะท้อนเหล่านั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งภายใต้บล็อกถนนขนาดใหญ่ของเมือง ถนนสายสำคัญถูกตัดขึ้นตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ในแบบเส้นรัศมีทิศทางแตกต่างกันเพื่อ

เชื่อมโยงกรุงเทพกับจังหวัดปริมณฑล ผู้คนกระจายตัวตั้งถิ่นฐานไปตามถนนสายต่าง ๆ และการลงทุนพัฒนาสำนักงาน อาคารพาณิชย์ และศูนย์การค้าเพื่อตอบสนองชนชั้นกลางก็เกิดขึ้นอย่างหนาแน่นริมถนนทุกสายภายในเวลา 30 ปีต่อมา ปรากฏการณ์ของโครงข่ายเมืองที่มีการใช้พื้นที่อย่างหนาแน่นตามแนวถนนสายหลักโดยล้อมรอบแหล่งอยู่อาศัยจำนวนมากในซอยเรียกว่า “ซูเปอร์บล็อก”

ความเป็นเมืองหนาแน่นปรากฏรายทางไปตามแนวถนน เช่น ทางทิศเหนือ ได้แก่ ถนนพหลโยธิน ถนนวิภาวดีรังสิต และถนนกรุงเทพ-นนทบุรี ทางตะวันออก ได้แก่ ถนนลาดพร้าว ถนนรามคำแหง ถนนเพชรบุรี และถนนพระรามที่ 4 ทางตะวันตก ได้แก่ ถนนจรัญสนิทวงศ์ ถนนพระเจ้าตากสิน และถนนเพชรเกษม ทางใต้ ได้แก่ ถนนสุขุมวิทและถนนสุขสวัสดิ์ ถนนสายต่าง ๆ ถูกตัดห่างออกจากกันเพื่อเชื่อมโยงกรุงเทพกับจังหวัดและภูมิภาคโดยรอบ โดยไม่ได้มีจุดประสงค์วางแผนให้เกิดการเชื่อมโยงโครงข่ายเป็นบล็อกถนนของเมือง แต่เมื่อการใช้พื้นที่มีความหนาแน่นตลอดแนวถนนทุกสายล้อมรอบอาณาบริเวณขนาดใหญ่ไว้นั้น ความเป็นบล็อกขนาดใหญ่ของเมืองก็ปรากฏชัดเจนขึ้น (ดูภาพเปิดบทความ)

ซูเปอร์บล็อกเป็นลักษณะเด่นของการตั้งถิ่นฐานกรุงเทพบนบก ปรากฏทุกทิศทางในรัศมี 30-40 กิโลเมตร โดยอยู่ในพื้นที่เขตชั้นกลางและชั้นนอกของเมืองปัจจุบัน มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษ โดยสามารถพบขนาด 20 ตารางกิโลเมตรในหนึ่งบล็อก²⁸ (ใหญ่กว่ากรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นถึง 5 เท่าตัว) ความเป็น “ย่าน” (District) ของกรุงเทพจึงบ่งชี้ได้ยาก เนื่องด้วยย่านปรากฏอยู่บนแบบแผนเชิงพื้นที่ในแบบซูเปอร์บล็อกซึ่งมีขนาดใหญ่เกินกว่าการรับรู้ทางกายภาพในแบบย่าน แต่ในแง่มุมประสบการณ์อยู่อาศัยและใช้ชีวิตของผู้คนแล้วนั้นซูเปอร์บล็อกถือเป็นย่านเมืองโดยสมบูรณ์และมีความเฉพาะตัวยิ่ง²⁹ โลกาภิวัตน์ (Globalization) ของการก่อสร้างเมืองปรากฏรายทางริมถนน ในขณะที่ท้องถิ่นวิวัฒน์ (Localization) ซึ่งเป็นการปรับเปลี่ยนพื้นที่ที่ยังคงมีพลวัตอยู่ภายในบล็อกเมือง การรวมแปลงที่ดินให้มีขนาดใหญ่ริมถนนเป็นไปเพื่อการพัฒนาอาคารขนาดใหญ่และใช้พื้นที่เพื่อการพาณิชย์และการบริการเช่นห้างสรรพสินค้า โรงพยาบาล และสำนักงาน ในขณะที่แปลงที่ดินหลากหลายขนาดและอาคารหลากหลายประเภทพบได้อยู่ภายในซอย เพื่อรองรับการอยู่อาศัยและการค้าบริการประเภทต่าง ๆ ในระดับชุมชนและย่านเมือง

ซูปเปอร์บล็อกกลายเป็นสิ่งกีดขวางการเดินทางระดับเมืองและผลักดันให้ผู้คนที่ต้องเดินทางลัดเลาะผ่านใจกลางพื้นที่ อาณาบริเวณขนาดใหญ่ของซูปเปอร์บล็อกสร้างข้อจำกัดให้กับการเดินทางของเมือง เนื่องจากการพัฒนาระบบคมนาคมขนส่งสาธารณะเช่นรถเมล์โดยสารประจำทาง รวมถึงรถไฟฟ้าถูกจำกัดอยู่เพียงตามแนวถนนสายหลักซึ่งเป็นพื้นที่รอบนอกซูปเปอร์บล็อก การเดินทางของผู้คนจากที่หนึ่งไปยังที่หนึ่งในกรุงเทพจึงเป็นการเดินทางอยู่บนพื้นที่ชายขอบด้านหนึ่งของซูปเปอร์บล็อกไปยังอีกด้านหนึ่ง ผู้คนสูญเสียเวลาอย่างมากไปกับการเดินทางในเมือง และจำต้องใช้ช้อยภายในบล็อกขนาดใหญ่ของเมืองนี้เป็นเส้นทางลัดของเมือง ปัจจุบันชอยลัดกลายเป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญ ดังเช่นที่ปรากฏในชอยอารีย์ ชอยพร้อมพงษ์ ชอยสวนพลู และอีกจำนวนมากในย่านอื่น เช่น งามคำแหง และลาดพร้าว ชอยลัดกลายเป็นพื้นที่ของการเดินทาง และเป็นพื้นที่ใหม่ของการพัฒนาที่ดิน การใช้พื้นที่และการปรับเปลี่ยนเมือง

ชอยลัด พื้นที่ผสมผสานของความเป็นเมือง

การตั้งถิ่นฐานเมืองกรุงเทพในปัจจุบันนี้ดำเนินไปเพื่อตอบสนองมวลชนชั้นกลางรถไฟฟ้าขนส่งมวลชนถูกพัฒนาขึ้นในทศวรรษ 2540 รถไฟฟ้าทางรางแบบยกระดับเปิดให้บริการสายแรกใน พ.ศ. 2542 และแบบใต้ดินเปิดให้บริการสายแรกใน พ.ศ. 2547 ปัจจุบันมีเส้นทางรวม 5 สาย 77 สถานี โดยมีแผนขยายเส้นทางออกเป็น 12 สายในเขตเมือง ซึ่งยังไม่นับรวมโครงข่ายเชื่อมโยงไปสู่พื้นที่ปริมณฑล ชนชั้นกลางส่วนใหญ่อาศัยรถไฟฟ้าในการเดินทางความเป็นย่านชุมชนที่เคยเรียงตัวยาวตลอดแนวถนนได้เปลี่ยนแปลงไปโดยมีความหนาแน่นเพิ่มขึ้นตามสถานีต่าง ๆ ที่ดินในย่านเยาวราชเคยมีราคาแพงที่สุดในกรุงเทพ แต่หลังการเปิดใช้รถไฟฟ้าสายแรกเพียง 5 ปี ราคาที่ดินในสยามสแควร์กลับมีราคาสูงกว่า ปัจจุบันที่ดินในสยามสแควร์มีราคา 2 ล้านบาทต่อตารางวาซึ่งสูงกว่าในเยาวราช 1.6 เท่า พื้นที่ศูนย์กลางของการพัฒนาที่ดินและการใช้พื้นที่ทางสังคมปรากฏขึ้นในบริเวณรอบสถานีรถไฟฟ้า พื้นที่ตามตรอก ซอก ชอยทุกรูปแบบที่เชื่อมโยงมาถึงสถานีรถไฟฟ้าได้นั้นก็มีความเข้มข้นของการพัฒนามากขึ้นไปพร้อมกัน

ในปัจจุบันวิถีชีวิตและรสนิยมของชนชั้นกลางมีอิทธิพลต่อตลาดและกระบวนการเปลี่ยนแปลงเมือง เมืองกรุงเทพไม่ได้ถูกปรับเปลี่ยนจากรัฐและ

ขอยึดสายสำคัญรองรับการ
เดินทางและการปรับเปลี่ยน
เมืองของกรุงเทพ

พ.ศ. 2562

ที่มา: สำนักการจราจรและ
ขนส่ง กรุงเทพมหานคร,
คู่มือแนะนำการเดินทาง

ระบบขนส่งสาธารณะ,

เข้าถึงเมื่อ 20 สิงหาคม

2562, เข้าถึงได้จาก

[https://www.bangkok.](https://www.bangkok.go.th/traffic)

[go.th/traffic](https://www.bangkok.go.th/traffic)

นักลงทุนรายใหญ่อยู่ฝ่ายเดียวอีกต่อไป แต่ชนชั้นกลางเองก็เป็นนักลงทุนราย
ย่อยที่ทำการครอบครองและปรับเปลี่ยนพื้นที่ของเมืองเช่นกัน ชนชั้นกลางภักดี
ในยุคทุนนิยมมีอิทธิพลให้เมืองขยายตัวไปสู่พื้นที่ชานเมือง รองรับความต้องการ
อยู่อาศัยที่มีสภาพแวดล้อมดี แต่ชนชั้นกลางภักดีในปัจจุบันมีความแตกต่าง
ออกไป โดยสร้างกระบวนการผลิตซ้ำของความเป็นเมืองอยู่ในเขตเมืองเดิม
การผลิตซ้ำที่หมายถึงการปรับเปลี่ยนฐานเมืองเดิมให้ตอบสนองวิถีชีวิตของ
คนกลุ่มใหม่ ซึ่งส่งผลต่อการแทรกแซงการพัฒนาพื้นที่บริเวณต่าง ๆ โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งในพื้นที่ตามขอยึด เกิดเป็นโครงข่ายความเป็นเมืองที่ตอบสนองชนชั้น
กลางทับซ้อนกับฐานชุมชนที่มีมาก่อนหน้า

ขอยึดคือศูนย์กลางความเป็นเมืองอย่างใหม่ของกรุงเทพ โดยมีความ
ผสมผสานในรูปแบบภูมิทัศน์และสถาปัตยกรรม ตลอดจนความหลากหลายของ
กิจกรรมการใช้พื้นที่ เช่น อาคารสำนักงาน คอนโดมิเนียม สถานออกกำลังกาย
ศูนย์การค้าขนาดย่อม โชว์รูมสินค้าตกแต่งบ้าน คลินิกเสริมความงาม ไปจนถึง
ตลาดสมัยใหม่ องค์กรประกอบเหล่านี้ต่างเกิดขึ้นเพื่อรองรับความต้องการของ

ชนชั้นกลางระดับบน ในขณะที่ชอยล์ดเองนั้นก็ป็นศูนย์กลางแหล่งงานของชนชั้นกลางระดับล่างไปพร้อมกัน บริการ แรงงาน คนขับรถรับจ้าง ไปจนถึงแม่บ้านต่างกระจุกตัวประกอบอาชีพอยู่ตามชอยล์ด และก็อยู่อาศัยในชุมชนแออัดหรือพาร์ทเมนท์ราคาถูกในชอย

ความผสมผสานของการใช้และปรับเปลี่ยนพื้นที่ในชอยล์ดเริ่มปรากฏและเข้าแทนที่บริบทการอยู่อาศัยในชอย ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมืองตามชอยล์ดจึงมีความหลากหลาย บ้านเดี่ยวหรือบ้านแถวเพื่ออยู่อาศัยที่มีมาก่อนหน้าในชอยถูกเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์อาคารไปเป็นร้านอาหาร แกลเลอรี พื้นที่ทำงานร่วมกัน (Coworking space) ร้านค้า หรือแม้แต่ร้านคาราโอเกะ เคียงคู่ไปกับอาคารอื่นที่ยังคงใช้เพื่อการอยู่อาศัยดั้งเดิม มากไปกว่านั้นการพาณิชย์ภายใต้เค้าโครงบ้านเดี่ยวในแหล่งอยู่อาศัยชั้นดีที่มีค่านิยมตกทอดมาจากยุคก่อน เช่น ย่านสามเสน อารีย์ หรือสุขุมวิท ยังกลายเป็นอัตลักษณ์ของแหล่งการค้า การบริการชนชั้นกลางระดับบน โดยอาคารต่าง ๆ ตามชอยล์ดถูกตกแต่งขึ้นใหม่เพื่อให้บริการอาหารและไวน์ ร้านน้ำชาสไตล์อังกฤษ บิสโตรขายอาหารฝรั่งเศส ไปจนถึงสตูดิโอ คาเฟ่ และผับ รองรับคนรุ่นใหม่ในสังคมเมือง

สังคมชนชั้นกลางขับเคลื่อนให้กรุงเทพฯ ใหม่เปลี่ยนแปลงไปในขณะที่ย่านเมืองเก่าก็มีพลวัตปรับเปลี่ยนเพื่อรองรับกลุ่มชนชั้นกลางเช่นกัน ย่านการค้าและอยู่อาศัยอันทันสมัยจากอิทธิพลโลกาภิวัตน์ที่เกิดขึ้นรอบเมือง ในช่วงที่ผ่านมามีแรงดึงดูดชนชั้นกลางของเมืองมากเสียจนย่านการค้าในเมืองเก่าและพื้นที่ใกล้เคียงซบเซาลงในช่วงทศวรรษ 2520 แต่ราวทศวรรษ 2550 ชุมชนเก่ากลับมาได้รับความนิยมอีกครั้งจากการท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและต่างประเทศ ผู้ประกอบการรุ่นใหม่ฟื้นฟูอาคารเก่าและเสนอการค้าบริการรูปแบบใหม่ทั้งโฮสเทล ร้านอาหาร คาเฟ่ ไปจนถึงพื้นที่ทำงานร่วมกัน ตอบรับวิถีชีวิตและความต้องการของคนรุ่นใหม่ในย่านเมืองเก่า ชุมชนเก่ากลายเป็นพื้นที่หมายองของการพัฒนาเพื่อตอบสนองความต้องการใช้ชีวิตของคนกลุ่มใหม่ ปรากฏการณ์แทนที่จากชนชั้นกลางของการใช้พื้นที่เหล่านั้ันอยู่บนความระแวงระวังของผู้อยู่อาศัยเดิมที่หว้นเกรงความเป็นชุมชนจะเปลี่ยนแปลงไป โลกาภิวัตน์ได้หลอมรวมความต่างให้เป็นหนึ่งเดียว แต่ความเป็นหนึ่งเดียวกลับขับให้เห็นคุณค่าความหลากหลายของชาติพันธ์ สังคม และความเป็นเมืองหลากหลายมิติของกรุงเทพฯ

บทสรุป ความเป็นเมืองที่แปรเปลี่ยน

ความเป็นเมืองกรุงเทพเป็นผลรวมแห่งความหลากหลายของกลุ่มสังคม ชนชั้น และพื้นที่ การทบทวนถึงวิวัฒนาการความเป็นเมืองผ่านมุมมองทางภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ของผู้คนและเมืองพบว่า การเปลี่ยนแปลงจากเมืองฐานน้ำมาจนถึงเมืองฐานบกของกรุงเทพมีมิติแวดล้อมในทางสังคมวัฒนธรรมอยู่จำนวนมาก แบบแผนการตั้งถิ่นฐานเมืองตามแนวคลองลัดคลองขุดในยุคสร้างกรุงเป็นผลจากการผลิตซ้ำของแบบแผนราชประเพณีจากชนชั้นนำ แต่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมส่งผลให้กลุ่มชาติพันธุ์และชนชั้นอื่นเข้าร่วมมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงเมืองในเวลาต่อมา ความเป็นเมืองเริ่มเปลี่ยนแปลงเมื่อเกิดการค้าขายแลกเปลี่ยนบนบก ในขณะที่ถนนแบบตะวันตกก็เข้ามามีอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนภูมิทัศน์เมือง ความสัมพันธ์ระหว่างการจับจองที่ดินนอกเมืองของชนชั้นนำกับการจับจองพื้นที่เกษตรกรรมของผู้คนหลายกลุ่มเหล่า ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของเมืองออกไปอย่างกว้างขวาง ถนนและซอยกลายเป็นองค์ประกอบหลักของการกระตุ้นเปลี่ยนแปลงเมือง และพื้นที่ชนบทนอกเมืองก็มีวิวัฒนาการเป็นเมืองในเวลาต่อมา การขยายตัวของชนชั้นกลางประกอบกับแรงงานอพยพมีผลให้แหล่งอยู่อาศัยเหล่านี้นั้นมีความซับซ้อนขึ้น ซอยกลายเป็นแหล่งอยู่อาศัยของผู้คนหลากหลายสังคมหลายชนชั้นภายในบล็อกถนนขนาดใหญ่ของกรุงเทพ

ความเป็นเมืองกรุงเทพสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานเป็นเมืองฐานน้ำและเมืองฐานบก การศึกษาพบว่าสัณฐานใหม่ของเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาต่าง ๆ มีแบบแผน “กระจายตัว” ออกมาจากสัณฐานเดิม การครอบครองและปรับเปลี่ยนเมืองของกลุ่มสังคมใหม่ ๆ เกิดขึ้นโดยขยายไปยังพื้นที่รอบนอกของเมืองในแต่ละยุคสมัย แม้ว่ากิจกรรมทางน้ำลดบทบาทลงในทุกมิติ แต่โครงสร้างถิ่นฐานเมืองที่สัมพันธ์กับน้ำก็ยังดำรงอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในย่านเมืองเก่าสำหรับความเป็นเมืองบกของกรุงเทพก็ไม่ได้ตัดขาดกับแม่น้ำลำคลองอย่างสิ้นเชิง การขยายตัวของเมืองมีรูปแบบความเป็นเมืองในแบบซูเปอร์บล็อก ซึ่งมีโครงข่ายซอยปรากฏอยู่ภายใน ชุมชนซอยหลายแห่งเป็นแหล่งอยู่อาศัยที่หลากหลาย ทั้งในด้านลักษณะที่อยู่อาศัยและผู้ใช้งาน กลุ่มสังคมต่าง ๆ จากยุคทุนนิยมและยุคชนชั้นกลางภวัตน์ในปัจจุบันใช้พื้นที่ซอยไล่เรียงจากปากซอยมาถึงท้ายซอย และไปบรรจบกับชุมชนดั้งเดิมริมคลองขุดซึ่งตั้งรกรากมาตั้งแต่ยุคชนบท สัณฐานชุมชนเมืองที่สัมพันธ์กับคลองและที่สัมพันธ์กับ

ซ้าย: ย่านสุขุมวิท

พ.ศ. 2554

การเปลี่ยนแปลงของเรือน
อยู่อาศัยในซอยลัดเพื่อ
ประกอบการค้าและการ
บริการให้แก่ชนชั้นกลาง
ของเมือง

ล่าง: ย่านตลาดน้อย

พ.ศ. 2560 ภูมิทัศน์ที่

เปลี่ยนแปลงไปในย่านเมือง
เก่าเพื่อดึงดูดนักท่องเที่ยว

ถนนและซอยจึงปรากฏอยู่ร่วมกันในหลากหลายมิติต่อการรับรู้ความเป็นเมือง
กรุงเทพ

ถึงกระนั้น ประสบการณ์ของผู้คนต่อเมืองเริ่มเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ในขณะที่การก่อสร้างเมืองมาจนถึงการปรับเปลี่ยนเมืองมีแบบแผนของการกระจายตัว โดยสัญญาณใหม่ของเมืองไม่ได้สลับเลื่อนหรือแทนที่สัญญาณเดิมทั้งหมด แต่ปัจจุบันความต้องการของสังคมและกลไกตลาดเริ่มกระบวนการผลิตซ้ำความเป็นเมืองอยู่บนพื้นที่เดิมของเมือง การปรับใช้พื้นที่เป็นไปเพื่อตอบสนองและให้บริการแก่ชนชั้นกลางใหม่ที่ต้องการวิถีชีวิตคนเมืองและเข้าถึงบริการทางสังคมเศรษฐกิจรูปแบบต่าง ๆ ภายในเมือง ความเป็นเมืองของกลุ่มสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ปรากฏด้วย “การแทนที่” และการใช้พื้นที่แบบเดิมเริ่ม “ถูกแทนที่” ในเชิงสัญญาณ ปรากฏการณ์เหล่านี้เห็นได้ชัดตามซอยลัดภายในเขตเมืองที่มีความหนาแน่น การพัฒนากายภาพอาคารใหม่เกิดขึ้นทับซ้อนภูมิทัศน์เดิม การใช้พื้นที่ของชนชั้นกลางใหม่ทั้งการอยู่อาศัย ทำงาน และพักผ่อนเข้าแทรกตัวและแทนที่การใช้พื้นที่ของชนชั้นกลางเก่าตลอดจนคนกลุ่มอื่นในซอย ประสบการณ์ความเป็นเมือง ผลกระทบ ตลอดจนอัตลักษณ์เมืองจึงผสมผสานอย่างยิ่งจากการตีความของแต่ละกลุ่มสังคม

เชิงอรรถ

- ¹ ศรีศักร วัลลิโภด, ภูมิศาสตร์-ภูมิลักษณะ: ตั้งบ้านแปงเมือง (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2543), 52-63.
- ² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2529), 544, อ้างถึงใน คริส เบเคอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย (กรุงเทพฯ: มติชน, 2557), 39.
- ³ อ่านเพิ่มเติมใน นพนันท์ ตาปนานนท์, นววิถีเมืองฐานน้ำ (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2556).
- ⁴ กำธร กุลชล, “วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก: ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง,” ใน วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร 2525), 221-241.
- ⁵ กำธร กุลชล, การสำรวจมรดกทางวัฒนธรรมในกรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก,” หน้าจั่ว ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม 20 (กันยายน 2546-สิงหาคม 2547): 11-39.
- ⁶ ราษฎรชาวไทยไม่มีบทบาทในเศรษฐกิจการค้าในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นมากนักด้วยเหตุหลายประการ ผู้คนชาวไทยในกรุงศรีอยุธยาถูกกวาดต้อนเป็นเชลยไปยังพม่าตั้งแต่ครั้งเสียกรุง ส่วนที่เหลืออยู่ก็ตกอยู่ภายใต้ระบอบควบคุมแรงงาน โดยถูกเกณฑ์ไปรับใช้เจ้านายและขุนนางนาน 3-6 เดือน นอกช่วงเกณฑ์แรงงานก็ทำการเกษตรเพื่อส่งส่วยหรืออาจยังถูกเกณฑ์แรงงานเพิ่มเพื่อเป็นทหารในช่วงศึกสงคราม เหตุเหล่านี้ต่างไม่เอื้ออำนวยให้ชาวไทยได้สะสมทุนทำการค้าและขยายถิ่นฐานในเมืองมากนัก ในขณะที่ชาวจีนไม่ถูกเกณฑ์แรงงานและมีอิสระในการประกอบอาชีพ โดยรัฐไม่กีดกันเนื่องจากได้รับรายได้จำนวนมากจากเงินผูกปิ่นที่เรียกเก็บจากชาวจีน ตลอดจนภาษีอากรที่เรียกเก็บได้จากกิจการการค้าที่ชาวจีนเป็นผู้ริเริ่ม.
- ⁷ คริส เบเคอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย (กรุงเทพฯ: มติชน, 2557), 48.
- ⁸ อ่านเพิ่มเติมใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงเทพฯ มาจากไหน? (กรุงเทพฯ: ดรีม แคทเชอร์, 2555).

⁹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527).

¹⁰ รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสสิงคโปร์ ซวา พม่า อินเดีย และนำแนวทางพัฒนาจากประเทศเหล่านี้มาปรับใช้ในช่วงแรกของการครองราชย์ และเสด็จประพาสยุโรป และนำแนวทางพัฒนาจากยุโรปมาปรับใช้ในภายหลัง.

¹¹ แนน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่น ๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), 450.

¹² การตัดถนนแรกเริ่มมีเพียงการปลูกต้นไม้ริมทางและวางม้านั่ง จนกระทั่ง พ.ศ. 2480 อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยและอาคารจำนวน 15 หลังได้ถูกสร้างขึ้นในยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตามแบบอย่างถนน Champs Elysees ในกรุงปารีส ซึ่งเป็นผลผลิตจากยุค City beautiful ในยุโรป. ดู กำธร กุลชล, “การฟื้นฟูสภาพแวดล้อมบนถนนราชดำเนินกลาง: ประสบการณ์จากภาคปฏิบัติ,” หน้าจั่ว ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม 15 (มกราคม-ธันวาคม 2540): 39-58.

¹³ ใน พ.ศ. 2459 ถูกใช้เป็นศูนย์กลางของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ต่อมาใน พ.ศ. 2472 เปลี่ยนเป็นตึกหอวังเพื่อใช้ทำการเรียนการสอนของโรงเรียนมัธยมหอวังแห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และรื้อถอนใน พ.ศ. 2478 เพื่อสร้างกรีฑาสถานแห่งชาติ.

¹⁴ แนน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่น ๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), 454.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 243.

¹⁶ พรณี บัวเล็ก, “พัฒนาการทุนนิยมในประเทศไทย,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 19, 1 (2543): 9-39.

¹⁷ กำธร กุลชล, “วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก: ตั้งแต่ก่อนเริ่มสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง,” ใน วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร 2525), 230; ดวงจันทร์ อาภาวัชรุทธิ์ เจริญเมือง, เมืองในสังคมไทย (เชียงใหม่: โรงพิมพ์วิฑิตอิน-ดิไซน์, 2542), 328.

¹⁸ Eric Cohen, “A soi in Bangkok: The dynamic of lateral urban expansion,” *Journal of Siam Society* 73, 12 (1985): 1-35, quoted in Marc Askaw, *Interpreting Bangkok* (Bangkok: Chulalongkorn University Printing House, 1994), 22.

¹⁹ อ่านเพิ่มเติมได้จากงานเขียนของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เช่น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต* (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2527); ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, *บ้านกับเมือง* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540); ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, *จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ* (สุรินทร์: สถาบันราชภัฏสุรินทร์, 2544); ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, *แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน: ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม* (กรุงเทพฯ: วิถีทรรศน์, 2544).

²⁰ ณัฐกานต์ คำลำสุ, ‘บ้าน’ ของคนจนเมือง, เข้าถึงเมื่อ 30 มีนาคม 2561, เข้าถึงได้จาก <https://waymagazine.org/home>

²¹ วิชยา โกมินทร์ และบวร ทรัพย์สิงห์, *การสร้างความเป็นธรรมทางสังคมเรื่องที่อยู่อาศัยในกลุ่มคนจนเมือง* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2557), 64.

²² ดวงจันทร์ อาภาวิชชุดม์ เจริญเมือง, *เมืองในสังคมไทย* (เชียงใหม่: โรงพิมพ์วิฑูริย์, 2542), 180, 289; Netnapi Nakavachara, “Migration and the primacy of Bangkok,” *Espace, populations, sociétés*, no.1 (1985): 79-86.

²³ ชนชั้นกลางระดับบนและระดับล่างยังถูกจำแนกจากความแตกต่างในวิถีชีวิต การศึกษา และฐานะทางเศรษฐกิจ แต่เส้นแบ่งชนชั้นทั้งสองยังคงคลุมเครือ กล่าวคือระดับการศึกษาอาจจะแตกต่างหรือไม่แตกต่าง กลุ่มหนึ่งรวยแต่ไม่ถึงขั้นร่ำรวย ในขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งจนแต่ไม่ถึงขั้นยากจน การแบ่งแยกจากอัตลักษณ์และอุดมคติทางสังคม อาจจะชัดเจนกว่า เมื่อกลุ่มหนึ่งให้ความสำคัญแก่การแบ่งช่วงชั้น แต่อีกกลุ่มให้ความสำคัญแก่ความเท่าเทียมทางสังคม. ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ชนชั้นกลางไทยกับประชาธิปไตย,” *มติชน* (23 มกราคม 2560); ธร ปิติตล, *คนชั้นกลาง (บน) ผู้ไม่คุ้นเคยประชาธิปไตย*, เข้าถึงเมื่อ

1 เมษายน 2561, เข้าถึงได้จาก <http://www.aftershake.net>

²⁴ Gentrification ถูกนิยามด้วยคำว่า “ชนชั้นกลางถวิล” โดย พีรียา บุญชัยพฤกษ์. ดู Pheereeya Boonchai-yapruek, “Spatial capital in Bangkok: A study of diversity and adaptability in urban transform process” Ph.D. dissertation, University College London, 2017.

²⁵ Marc Askaw, *Interpreting Bangkok* (Bangkok: Chulalongkorn University Printing House, 1994), 173-175; อ่านเพิ่มเติมในงานเขียนอื่น ๆ ของ Marc Askaw.

²⁶ Marc Askaw, *Bangkok: Place, practice and representation* (London: Routledge, 2002), 239.

²⁷ R. King, *Reading Bangkok* (Singapore: NUS Press, 2011), 143-144.

²⁸ U. Kaothien and D. Webster, “The Bangkok region,” in *Global city regions: Their emerging forms*, ed. R. Simmonds and G. Hack (London: Spon, 2000), 23-37.

²⁹ อ่านเพิ่มเติมใน สิงหนาท แสงสีหนาท, “รูปสัณฐานซ้อนทับในย่านสุขุมวิท: ความหลากหลายทางภูมิศาสตร์เชิงประวัติศาสตร์ของเมืองกรุงเทพ,” *หน้าจั่ว ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม* 30 (มกราคม-ธันวาคม 2559): 3-26.

Bibliography

Askaw, Marc. *Bangkok: Place, practice and representation*. London: Routledge, 2002.

_____. *Interpreting Bangkok*. Bangkok: Chulalongkorn University Printing House, 1994.

Chatthip Natsupha. *sēththakit mūbān Thai nai ‘adī* [The Thai village economy in the past]. Bangkok: Sangsan, 1984.

- Chris Baker and Pasuk Phongpaichit. **prawattisāt Thai rūāmsamai [A history of Thailand]**. Bangkok: Matichon, 2014.
- Duangchan Aphawatcharut Charoenmuang. **mūāng nai sangkhom Thai [City in Thai society]**. Chiang Mai: Within Design Press, 1999.
- Kamthorn Kulachol. “kānsamruāt mōradok thāng watthanatham nai krung Rattanakosin chan nōk [A survey of cultural heritage in the outer Rattanakosin area].” **Najua: Architecture, Design and Built Environment** 20 (September 2003-August 2004): 11-39.
- . “wiwatthanākān thāng kāiyaphāp khōng krung Rattanakosin fang tawan ‘ōk: tangtæ kōn rōēm sāng krung chonthung samai plianplāng kān pokkhroṅg [The evolution of old Bangkok morphology: From its inception to the regime change era].” In **Silpakorn Journal: Special Issue for Rattanakosin 200 years**, 221-241. Bangkok: Silpakorn University, 2525.
- . “kān fūnfū saphāp wæt lōm bon thanon rāt damnoen klāng: prasopkān chāk phākpatibat [The rehabilitation of the middle Ratcha-damnoen Avenue: An experience from hands-on implementation].” **Najua: Architecture, Design and Built Environment** 15 (January-December 1997): 39-58.
- Kaothien, U. and D. Webster. “The Bangkok region.” In **Global city regions: Their emerging forms**, 23-37. Edited by R. Simmonds and G. Hack. London: Spon, 2000.
- King, R. **Reading Bangkok**. Singapore: NUS Press, 2011.
- Nangnoi Saksri and others. **ongprakoṗ thāng kāiyaphāp krung Rattanakosin [Physical elements of Rattanakosin]**. Bangkok: Chulalongkorn University Press, 1991.
- Natthakan Tamsamsu. **bān khōng khon chon mūāng [Home for the urban poor]**. Accessed March 30, 2018. Available from <https://waymagazine.org/home>
- Netnapis Nakavachara. “Migration and the primacy of Bangkok.” **Espace, populations, sociétés**, no.1 (1985): 79-86.
- Nithi Eoseewong. “khon chan klāng Thai kap prachāthipatai [Thai middle class and democracy].” Matichon (January, 23, 2017).
- Noppanun Tapananon. **nawa withī mūāng thān nam [Water-Based Urban Morphology]**. Bangkok: Chulalongkorn University Press, 2013.
- Pheereeya Boonchaiyapruet. “Spatial capital in Bangkok: A study of diversity and adaptability in urban transform process.” Ph.D. dissertation, University College London, 2017 .
- Punnee Bualek. “phatthanākān thunnayom nai prathēt Thai [Capital development in Thailand].” **Silpakorn University Journal** 19, 1 (2000): 9-39.
- Singhanat Sangsehanat. “rūp santhān sōn thap nai yān sukhumwit: khwām lāk lāi thāng phūmisāt chōēng prawattisāt khōng mūāng krung thēp [Superimposed morphology in Sukhumvit: Diversity of Bangkok

- historico-geography].” *Najua: Architecture, Design and Built Environment* 30 (January-December 2016): 3-26.
- Srisak Walliphodom. *phūmisāt-phūm lak: tang bānpængmūang* [Geography-landscape: Urbanisation]. Bangkok: Mūang Boran Press, 2000.
- Sujit Wongthes. *Krung Thēp māčhāk nai?* [A historical background of Bangkok]. Bangkok: Dream Catcher Press, 2012.
- Thorn Pitidon. *khon chan klāng (bon) phū mai khunkhoeī prachāthipatai* [Upper-middle class and democracy]. Accessed April, 1, 2018. Available from <http://www.aftershake.net>
- Wichaya Komin and Baworn Sapsing. *kānsāng khwāmpen tham thāng sangkhom rūang thīyū āsai nai klum khončhon mūang* [Developing social justice in the topic of urban poor housing]. Bangkok: Chulalongkorn University Press, 2014.